

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО*

Увазі читачів пропонується 71 лист Д.Яворницького до 18 адресатів, серед яких історики, етнографи, літературознавці, письменники, поети, актори, педагоги, видавці й громадські діячі. Хронологічний діапазон листів (1883–1939 рр.) охоплює всі періоди творчого життя вченого. Листи публікуються вперше й висвітлюють основні напрями діяльності Д.Яворницького та головні події в його біографії, роздуми вченого й оцінку власної творчості, а також його залучення в наукове й громадське життя країни.

Видатний історик запорізького козацтва, енциклопедист козаччини, академік Дмитро Іванович Яворницький (Еварницький, 1855–1940 рр.) відзначався широтою наукових зацікавлень¹. Творчий доробок ученого складається не лише з історичних², але й археологічних, фольклористичних, етнографічних, лексикографічних праць, а також робіт зі спеціальних історичних дисциплін, археографії, музейної справи, художніх творів³.

Широчінь наукових інтересів, життєві обставини (численні переїзди, подорожування), активна лекційна й громадська діяльність Д.Яворницького, комунікабельність його натури сприяли встановленню творчих і дружніх стосунків із багатьма представниками вітчизняної та зарубіжної науки й культури, здатність ідентифікувати себе з народом, хист уважного та вдячного слухача й неперевершеного оповідача-імпровізатора сприяли органічному входженню Д.Яворницького до того чи іншого кола людей, що репрезентували різні соціальні верстви суспільства. Усе це знайшло яскраве відображення в епістолярії Д.Яворницького.

Саме в приватному листуванні найбільш повно й усебічно виявляється людина, розкривається її внутрішній світ. Невипадково О.Кониський називав листи "автобіографією душі"⁴, а А.Кримський уважав їх "сповіддю душі"⁵. Листування дає можливість простежити еволюцію поглядів людини, її реакцію на різні події. У листуванні віддзеркалюється епоха, доленосні події й щоденне життя, думки та почуття людини. Листи – це реальні відбитки часу, які "озвучують" історію неповторними людськими голосами, а листування є найбільш живим джерелом вивчення життя й творчості особистості.

Епістолярій Д.Яворницького – це комплекс листів службового, наукового, публіцистичного, приятельського та особистого характеру. Він відзначається значним обсягом (на сьогодні виявлено 6574 листи), широким географічним, хронологічним і тематичним діапазонами. По смерті вченого (5 серпня 1940 р.) в його архіві в Дніпропетровську залишилося 8000 листів різних кореспондентів. Беручи до уваги високу епістолярну культуру вченого, його акуратність і обов'язковість у листуванні, можемо припустити, що самим Д.Яворницьким було відправлено майже стільки ж листів. Тож цілісний комплекс листування академіка містив близько 16000 листів. Комплекс, що зберігався в архіві вченого в Дніпропетровську (8000 листів), мала впорядкувати (за договором із Академією наук) удова академіка Серафима Дмитрівна Яворницька (1879–1943 рр.). На жаль, її хвороба й передчасна смерть не дали змоги здійснити цей задум. За окупації Дніпропетровська (1941–1943 рр.) й у повоєнні роки комплекс зазнав значних втрат. На сьогодні у фонді Д.Яворницького в Дніпропетровському історичному музеї зберігається 6059 листів. Частина їх опинилася в інших архівних зібраннях (листи

* Вступну статтю й документи до друку підготували: канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького **Абросимова Світлана Вікторівна**; ст. наук. співроб. відділу "Літературне Придніпров'я" Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького **Василенко Наталія Євгенівна**; зав. меморіальним будинком-музеєм Д.І.Яворницького (Дніпропетровськ) **Перкова Ангеліна Іванівна**.

Д.Яворницького до І.Рєпіна були передані в меморіальний музей останнього). Листи самого вченого розпорошені по фондах його адресатів, їх виявлення потребує копіткої евристичної роботи. Вірогідно, що листи Д.Яворницького до пересічних людей (службовці, учителі, лікарі, священики, селяни тощо), чії архіви не збереглися, втрачені назавжди. На сьогодні виявлено близько 500 листів самого Д.Яворницького, що зберігаються в різних архівах, бібліотеках, музеях та приватних колекціях України й Росії.

Уведення до наукового обігу епістолярної спадщини Д.Яворницького розпочалося в 1960-х рр. Пріоритет належить М.М.Олійник-Шубравській – авторці численних статей і ґрунтовної монографії про життя й діяльність Д.Яворницького⁶. Дослідниця опублікувала його листи до М.Коцюбинського, Я.Новицького, І.Рєпіна та ін.⁷ Якісно новий етап у дослідженні епістолярної спадщини Д.Яворницького розпочався наприкінці 1980-х рр., коли вона стала об'єктом джерелознавчого та археографічного вивчення⁸. Цьому сприяла розробка Дніпропетровським історичним музеєм перспективної комплексної програми видання епістолярної спадщини вченого, переважна більшість якої (передусім листи до нього) зберігається саме в цьому закладі, фундатором якого був Д.Яворницький і який він очолював понад 30 років (1902–1933 рр.)⁹. 1992 р. побачив світ каталог музейної колекції "Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького", що є своєрідним ключем до всього комплексу. Невдовзі з'явилися друком два перших випуски, що містять 1278 листів діячів науки та культури до Д.Яворницького¹⁰. Проте комплексне серійне видання епістолярію вченого не виключає вибіркової публікації листів за персональним принципом¹¹.

Епістолярій Д.Яворницького як самостійна система цілком може бути об'єктом дослідження соціальної природи приватного листування останньої чверті ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст., оскільки становить історично сформований цілісний комплекс листів, що належать відомому вченому, культурному й громадському діячеві, репрезентантові того соціального середовища, для якого обмін листами був звичним і традиційним.

Для України ХІХ – початку ХХ ст. приватне листування мало особливе значення у зв'язку з національним пригнобленням, заборонаю (до 1905 р.) видання книжок та періодики рідною мовою (за Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р.), неможливістю відверто висловлювати особисті думки. Передусім це стосувалося Наддніпрянської України, де, за визначенням Д.І.Дорошенка, "політичне життя перебувало в тяжких умовах підпільного існування", і де "часом дуже важні факти й події суспільного значення були звісні лише обмеженому колу людей, а для нового покоління залишались зовсім невідомими..."¹². У такій ситуації приватне листування слугувало своєрідною формою суспільних бесід, обговорення проблем українського національно руху.

Листи Д.Яворницького відзначаються багатою епістолярною культурою й яскравістю особистостей кореспондентів, серед яких були видатні діячі науки, культури, громадського руху України та Росії. Серед дописувачів Д.Яворницького – вчені Чехії (Л.Нідерле), Польщі (Ф.Поспішил), Німеччини (Д.Гетце), Англії (Е.Мінс, Е.Діллен), Франції (П.Пірлінг). На сьогодні виявлено 1545 персональних і 172 колективних кореспондентів Д.Яворницького. Досить широким є їх соціально-професійний статус – репрезентують усі верстви українського суспільства, від соціальної та інтелектуальної еліти до простих селян. Серед дописувачів ученого – історики (Д.Багалій, В.Біднов, М.Довнар-Запольський, Д.Дорошенко, М.Грушевський, В.Ключевський, І.Линниченко, М.Любавський, Ф.Міщенко, Н.Полонська-Василенко, М.Слабченко), етнографи й фольклористи (Ф.Вовк, Ф.Корш, Я.Новицький, М.Сумцов), мовознавці й літературознавці (М.Комаров, О.Кониський, А.Кримський, О.Новицький, О.Потебня, М.Халанський), археологи (О.Бобринський,

В.Гошкевич, В.Грінченко, А.Добровольський, П.Козар, П.Курінний, М.Міллер, Т.Пасек), мистецтвознавці (І.Грабар, Н.Кондаков, Д.Ревуцький, В.Стасов, С.Таранушенко, Ф.Шміт, В.Щербаківський) композитор М.Лисенко, музейні діячі (М.Біляшівський, П.Потоцький, Ю.Сіцінський), колекціонери (Г.Алексєєв, О.Поль, К.Скаржинська, В.Тарновський), письменники й поети (І.Белоусов, К.Білиловський, М.Вороний, В.Гіляровський, Олена Пчілка, М.Коцюбинський, Панас Мирний, В.Самійленко, М.Старицький, Л.Старицька-Черняхівська, Г.Хоткевич, А.Чайковський), актори (Н.Дорошенко, М.Кропивницький, П.Саксаганський), живописці (С.Васильківський, Ф.Красицький, І.Репін, М.Самокиш, О.Сластьон), видавці й редактори часописів (С.Вировий, О.Гатцук, Ф.Лебединцев, В.Левицький, В.Науменко, Л.Пантелєєв, С.Шубинський), громадські діячі (О.Бородай, М.Дмитрієв, М.Міхновський, П.Саладилів, П.Стебницький, І.Труба, Є.Чикаленко, І.Шраг).

Хронологічний діапазон охоплює період із 1878 р. по 1940 р. Особливо активним листування було у 1890-х–1910-х рр. За інтенсивністю листи можна поділити на разові та регулярні (листи разових кореспондентів і листи постійних кореспондентів). Протягом багатьох років Д.Яворницький листувався з письменниками та поетами І.Белоусовим, К.Білиловським, В.Гіляровським, М.Лободовським, Д.Мордовцевим (Мордовцем), викладачем Г.Маркевичем, колекціонером К.Дзяковичем, військовим М.Комстадіусом, істориком і фольклористом Я.Новицьким, педагогом і громадським діячем А.Синявським, живописцем О.Сластьоном, академіком М.Сумцовим, із харківським професором-філологом М.Халанським, представниками дворянської еліти Г.Алексєєвим, А.Миклашевським, О.Синельниковим, А.Струковим, М.Родзянком, князем М.Урусовим. Інтенсивним, але нетривалим, було листування Д.Яворницького з видавцем П.Бабкіним, громадським і державним діячем Я.Гололобовим, письменником Б.Грінченком, катеринославським поетом Т.Романченком, живописцем і громадським діячем В.Строменком, головою Московського археологічного товариства графінею П.Уваровою.

На особливу увагу заслуговують листи обох кореспондентів (пряма й зворотна кореспонденція). Це – листування Д.Яворницького з К.Білиловським, О.Бобринським, Б.Грінченком, В.Даниловим, Т.Коломієць, М.Комаровим, М.Коцюбинським, В.Кравченком, Ф.Лебединцевим, В.Науменком, Я.Новицьким, Т.Романченком, М.Сергієвим, М.Старичьким, Є.Чикаленком, С.Шубинським.

Цінність становлять епістолярні маргіналії, зроблені Д.Яворницьким на листах та конвертах його кореспондентів. Вони мають переважно характер коментарів, що уточнюють соціальний і професійний статус кореспондентів, розшифровують імена, указують на події, пов'язані з автором листа.

Комплекс листування є неоціненним джерелом із історії життя та діяльності Д.Яворницького, висвітлення його дружніх і творчих контактів, визначення ролі, що її відігравав учений у розвитку вітчизняної науки й культури. Окрім того, епістолярій академіка містить різноманітну інформацію щодо його кореспондентів – видатних і маловідомих діячів, а також дані з історії науки, культури, громадського життя України 1880-х–1930-х рр., просвітянського й громадівського руху, розвитку меценатства, колекціонерства, краєзнавства, музейної, архівної та видавничої справи, боротьби з цензурою за вільне українське слово, діяльності українських громад Петербурга, Москви, Кубані, Сибіру, української еміграції в Європі 1920-х–1930-х рр.

В епістолярії Д.Яворницького знайшли висвітлення різні аспекти його біографії: навчання в Харківському університеті (1878–1881 рр.), вплив на молодого дослідника його вчителів О.О.Потебні та М.Ф.Сумцова, настанови М.І.Костомарова, дослідження історії запорізького козацтва, наполеглива праця в архівах, археологічне й топографічне вивчення Запоріжжя, читання публічних лекцій, викладацька діяльність у Харкові, Петербурзі, Москві, Катеринославі (Дніпропетровську),

перебування в Середній Азії, захист магістерської дисертації, створення Дніпропетровського історичного музею й багаторічне керівництво ним, діяльність у "Просвіті", творча співпраця в багатьох наукових і громадських товариствах, періодичних виданнях, керівництво губернським архівом, Катеринославським науковим товариством, науково-дослідною кафедрою українознавства й Дніпробудівською науковою експедицією (1927–1932 рр.). Листування Д.Яворницького віддзеркалює також утиски й переслідування, що їх зазнав учений за часів царату й у радянський період. За "пристрасть до історії Малоросії" його позбавили стипендії й права викладати в навчальних закладах, а як "буржуазний націоналіст і натхненник контрреволюції" 1933 р. він був вигнаний зі свого дітища – музею.

Із листів дізнаємося про творчу лабораторію вченого, процес виявлення й опрацювання ним джерел, працю над монографіями й статтями, історію видання творів і їх цензурної заборони. Особливо цінним є самооцінка Д.Яворницьким власних здібностей, творчого потенціалу, свого місця в історіографічному процесі.

В епістолярії вченого міститься багато листів-подяк за моральну підтримку та матеріальну допомогу, наукові консультації, надіслання книжок, сприяння у влаштуванні на службу та навчання. Ці листи яскраво свідчать про щедрість та людяність вченого. Особливу увагу привертають листи-бесіди, листи-дискусії, в яких обговорюються наукові твори та статті, актуальні питання культурно-громадського та наукового життя (листування Д.Яворницького з К.Білиловським, Б.Грінченком, О.Бородаєм, М.Дмитрієвим, В.Леонтовичем, М.Лободовським, М.Комаровим, Оленою Пчілкою, М.Сумцовим, Д.Мордовцем, Є.Чикаленком). У листах самого вченого й багатьох його кореспондентів – уболівання за долю українського народу, його культуру, мову.

Комплекс листів колективних кореспондентів репрезентований листами від державних, громадських, наукових та культурних установ (Варшавський, Катеринославський, Петербурзький університети, АН УРСР, Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН, Кабінет антропології та етнографії при ВУАН, Український науковий інститут книгознавства, Науково-дослідний інститут ім. Т.Г.Шевченка, Український вільний університет у Празі, Наукове товариство імені Шевченка, Український академічний комітет у Празі, Катеринославське наукове товариство, Російське військово-історичне товариство, Російське географічне товариство, Ростовське товариство історії, старожитностей та природи, Товариство аматорів вивчення Кубанської області, Харківське історико-філологічне товариство, Петербурзький гурток українознавства, Російське та Московське археологічні товариства, Вітебська, Владимирська, Катеринославська, Полтавська, Рязанська, Таврійська, Тульська вчені архівні комісії, Катеринославське товариство "Січ", Катеринославська "Просвіта", Волинська та Кубанська "Просвіти", Львівське товариство "Сокіл-батько", Кримсько-кавказький гірничий клуб, Полтавське товариство "Боян", Петербурзьке українське науково-просвітне товариство, Московське товариство ім. Т.Шевченка, Український гурток при Київській духовній семінарії, Катеринославське благодійне товариство, Катеринославське товариство піклування про дітей, Українська народна бібліотека при АН УРСР, музеї Катеринодара, Києва, Москви, Ленінграда, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Полтави, Чернігова, видавництва "Денница", "Час", "Новое время", редакції часописів "Архів радянської України", "Бібліологічні вісті", "Детское чтение", "Ілюстрована Україна", "Исторический вестник", "Киевская старина", "Літературно-науковий вісник", "Образотворче мистецтво", "Сяйво", "Червоний шлях", "Вестник юга", "Одесский листок", "Приднепровский край", "Рада").

У цих листах зосереджена інформація з історії розвитку вітчизняної історичної науки, етнографії, фольклористики, археології, мовознавства, літературознавства та мистецтвознавства; висвітлюється академічне життя в Україні, Польщі, Ро-

сії. У листах знайшли відображення організація й проведення різних наукових, громадських і культурних заходів (з'їздів, зборів, виставок, концертів, вечорів), зокрема святкування ювілеїв Т.Шевченка, М.Лисенка, М.Кропивницького, М.Заньковецької, відкриття 1903 р. пам'ятника І.Котляревському в Полтаві. Листування Д.Яворницького є цінним джерелом для вивчення проблеми охорони пам'яток, діяльності бібліотек і книгарень. У даному комплексі здобули висвітлення епохальні події внутрішнього життя країни й світової історії (війни, революції).

Репрезентативним є листування Д.Яворницького з родичами (батьками, племінниками, дружиною, свояками) та близькими друзями (К.Білиловським, Г.Маркевичем, М.Комстадіусом, П.Саладилівим). У цих листах із найбільшою повнотою висвітлюється характер ученого, його приватне життя, побут, уподобання.

Д.І.Яворницький постає щирим патріотом рідної країни, подвижником і невтомним трудівником на ниві дослідження вітчизняної історії, неперевершеним збирачем і зберігачем пам'яток культури, популяризатором історичних знань. Спостереження творчих і дружніх стосунків Д.Яворницького дає підстави вважати його своєрідною "сполучною ланкою" в контактах між українськими колоніями, розпорошеними по різних містах Російської імперії. Про активну роль ученого в культурно-громадському русі України кінця XIX – початку XX ст. яскраво свідчило відзначення 30-річчя його науково-літературної діяльності (1913 р.), коли громадськість висловила вченому-подвижникові "щирю дяку за корисну працю на користь України"¹³. Сучасники вважали Д.Яворницького "вартим" вітчизняної науки, твори якого мали велику користь для суспільного розвитку, пробуджували історичну пам'ять українців, сприяли розвитку національної самосвідомості.

У даній публікації увазі читачів пропонується епістолярна вибірка, що містить 71 лист Д.Яворницького до 18 адресатів, серед яких історики, етнографи, літературознавці, письменники, поети, актори, педагоги, видавці й громадські діячі. Хронологічний діапазон листів (1883–1939 рр.) охоплює всі періоди творчого життя вченого. Листи, що публікуються, висвітлюють основні напрями діяльності Д.Яворницького й головні події в його біографії, роздуми вченого й оцінку власної творчості, а також його включення в наукове й культурно-громадське життя країни.

Листи друкуються за оригіналами, що зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях України та Росії, а саме в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (ІР НБУВ), Інституті літератури Національної академії наук України (ІЛ НАНУ), Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА України), Російській державній бібліотеці (РДБ), Дніпропетровському історичному музеї (ДІМ), Чернігівському історичному музеї (ЧІМ), Чернігівському літературно-меморіальному музеї М.Коцюбинського (ЧЛММК). При публікації повністю зберігаються морфологічні та стилістичні особливості. Ушкодження тексту й непрочитані слова відзначаються трикрапкою у квадратних дужках. У коментарях дається пояснення згадуваних у листах персоналій, творів, періодичних видань, подій. Листи розташовані за адресатами, а листи до кожного адресата друкуються за хронологією. Усі листи публікуються вперше.

¹ Про життя та творчість Д.Яворницького див.: Шаповал І.М. В пошуках скарбів. – К., 1963; Дмитро Іванович Яворницький: Біобібліографічний покажчик / Вступна стаття і бібліографія І.М.Гапусенка. – К., 1969; Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; Чабан М. Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995; Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.

² Найбільш відомою працею Д.Яворницького є фундаментальна тритомна "Історія запорізьких козаків". Див.: *Яворницький Д.И.* История запорожских казаков. – СПб., 1892. – Т. 1 (2-е вид.: М., 1900); 1895. – Т. 2; 1897. – Т. 3. Перевидання: *Яворницький Д.И.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1, 2; 1991. – Т. 3; *Яворницький Д.И.* Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Л., 1990. – Т. 1–3.

³ Див.: *Яворницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1–2; Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888; Очерки

по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889; Публичные лекции по археологии России. – СПб., 1890; Вольности запорожских казаков. – СПб., 1890 (2-е вид.: 1898); Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях. – Ташкент, 1893; Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. – СПб., 1894; По следам запорожцев. – СПб., 1898; Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1–2; Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринослав, 1906; Матеріали до біографії Т.Г.Шевченка. – Екатеринослав, 1909; Словник української мови. – Т. 1. – Катеринослав, 1920; Дніпрові пороги. – Харків, 1928; До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929; Наша доля – Божа воля (повість) // Киевская старина. – 1901. – № 1–4; 2-е вид.: Катеринослав, 1905; За чужий гріх (повість). – Катеринослав, 1907; Вечірні зорі (вірші). – Катеринослав, 1910; Поміж панамі. Малюнки з життя. – Катеринослав, 1911.

⁴ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 273.

⁵ *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А.Ю.Кримського (листування з академіком Г.Ю.Крачковським) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 37.

⁶ *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.

⁷ Див.: *Олійник М.М.* Лисенко і Яворницький // Зоря. – 1962. – 31 жовтня; *Вона ж.* Листування Коцюбинського з Яворницьким // Там само. – 1963. – 26 квітня; *Вона ж.* Листи [Коцюбинського] до Д.І.Яворницького // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 106, 107; Неопубліковані листи Д.І.Яворницького к І.Е.Репину / Підготовка к печати и комментарии Марии Шубравской // Радуга. – 1967. – № 10; 50 листів Д.І.Яворницького до Я.П.Новицького / Публікація, вступна стаття і коментар М.Олійник-Шубравської // Наука і суспільство. – 1988. – № 6–9, 11.

⁸ *Абросимова С.В., Журба О.И.* Эпистолярное наследие академика Д.И.Яворницкого как объект археографического исследования // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129–135.

⁹ *Матвієвський П.* 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Дніпропетровське, 1929. – С. 5–43; *Кондратьєва І. Ю.* Д.І.Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 511–516.

¹⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького; 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. Уже підготовлено до друку 3-й випуск і готується 4-й, що містить безпосередньо листи самого Д.Яворницького.

¹¹ Див.: *Огризкіна О.М.* Листи до Д.І.Яворницького // Наш край: Збірник праць з археології, історії та музеєзнавства. – Дніпропетровськ, 1971. – С. 79–86; *Абросимова С., Мицик Ю.* Невідомі листи М.Л.Кропивницького та Н.В.Кропивницької [до Д.І.Яворницького] // Радянське літературознавство. – 1988. – № 7. – С. 64–66; *Вони ж.* Листи Олени Пчілки до Д.І.Яворницького // Там само. – 1989. – № 7. – С. 37–44; *Бекетова В.М.* Переписка Д.И.Яворницкого с С.Н.Шубинским // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1990. – С. 135–147; *Заруба В.М.* Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 48–50; *Він же.* “Адреса моя: Холодна гора, БУПР...” // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 58, 59; *Він же.* Листи Л.М.Старицької-Черняхівської до Д.І.Яворницького // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 30–34; *Він же.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – С. 115–129; *Боряк О.О., Мажара Л.В.* Листування Дмитра Яворницького та Василя Кравченка (1913–1935) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 68–75; *Ульяновський В.І., Абросимова С.В.* Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. – 1991. – Вип. 1. – С. 358–382; *Абросимова С.* Яворницький та його доба в листах сучасників // Хроніка-2000. – К., 1992. – № 3–4 (5–6). – С. 128–157; *Перкова А., Абросимова С.* “Кинь лихом об землю, козаче, не журись” [Листи В.М.Леонтовича до Д.І.Яворницького] // Книжник. – 1992. – № 4. – С. 17, 18; *Чабан М.* Листи Михайла Пронченка до Дмитра Яворницького // Вільна думка. – 1992. – № 10 (11). – С. 8; “Найдороще для мене зосталося там, коло Вас...” (Листи Василя Біднова

до Дмитра Яворницького) / Передмова, публ. та комент. Ю.Мицика, С.Абросимової // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 10–21; *Вони ж.* “Він більше працював, ніж жив” (листи Б.Д.Грінченка до Д.І.Яворницького) // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 9–15; *Вони ж.* Листи “дядька Гіляя” // Кур’єр Кривбасу. – 1995. – № 30. – С. 4–10; *Вони ж.* Спільна праця на загальну користь України (листування Є.Чикаленка і Д.Яворницького) // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 30–39; *Вони ж.* З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 69–70. – С. 87–98; Микола Вороний: “Самим підвестись в небо / Вступна стаття та підгот. публ. листів С.В.Абросимової та Н.Є.Василенко // Борисфен. – 1993. – № 12 (30). – С. 19, 20; *Мицик Ю.* “Щиро прихильний...” З листів корифея українського театру [П.К.Саксаганського] // Кур’єр Кривбасу. – 1995. – № 37–38. – С. 14–18; *Тарасенко І.* Товариш козацького батька [листи О.Сластьона до Д.Яворницького] // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 10–18; *Перкова А.І.* Їх об’єднали талан душі, снага та сила духу [листи К.О.Білиловського до Д.І.Яворницького] // Кримська світлиця (Сімферополь). – 1998. – 13 березня.

¹² *Дорошенко Д.* В справі видання мемуарів та листування (кілька уваг та дезидератів) // Стара Україна: Часопис історії та культури. – Л., 1924. – № IX–X. – С. 139.

¹³ Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницькому з нагоди його літературно-наукової діяльності (1913 р.). – Дніпропетровськ, 1998.

ЛИСТИ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

1. Лист до М.І.Костомарова¹ 24.01.1885. Москва – Санкт-Петербург

Многоуважаемый, сердечный и незабвенный
Николай Иванович!

Не могу воздержаться, чтобы не выразить Вам моей глубокой признательности за ласковый приём, оказанный Вами. Пусть подкрепит Бог Ваши силы и вашу энергию, так необходимые для нас, только что начинающих многотрудный подвиг русских учёных. Живое слово человека, уже много потрудившегося для отечественной науки, уже хорошо изведавшего, что такое лишение, нужда и всякого рода бедствия, тёплое слово такого человека и может осветить наш путь и может подкрепить наши, хотя и молодые, но ещё не определившиеся в известном смысле силы. Будем следовать живому примеру!

Истинно преданный Вам Д.Яворницкий.

В Москве, в Архиве иностранных дел, я нашёл много интересных для моего Запорожья дел. Занимаюсь, от Архива иностранных дел перейду в Архив министерства юстиции.

Д.Яворницкий.

Вашим членам семьи мой усерднейший поклон, как и Даниилу Лукичу Мордовцеву². Тверская, №№ «Англия», 17, возле Английского клуба.

IP НБУВ. – Ф.22. – Од. зб. 316.

2. Лист до В.Б.Антоновича¹ 23.09.1884. Харків – Київ

Незабвенный и безценнейший Владимир Бонифатьевич!

Первое мое к Вам письмо состоит из просьб. Вот оне: вышлите, пожалуйста, ту программу [по] Русской истории, по которой держал магистерский экзамен Д.И.Багалея². Это - первое. Затем, вышлите, если это возможно будет для Вас, лекции по Русской истории Иконникова³ и по средней Лучицкого⁴. Очень желательно познакомиться с ними. Это - второе. Далее, не забудьте о Вашем обещании выслать трёхвёрстную карту Днепра в пределах Екатеринославской и Херсонской губерний.

Если интересуетесь знать, как далеко проник я в Крым⁵, после того как расстался с Вами, то скажу, что, кроме Ялты и её окрестностей, я побывал ещё в Керчи, где видел Митридатову гору, древнегреческую церковь, Царский и Мелек-Чесменский курганы, музей археологических вещей, из Керчи проехал в Феодосию, где видел развалившиеся стены генуэзских крепостей (если только это генуэзские), церковь св. Илии, остатки древнегреческих фонтанов, небольшой музей и выставку картин художника Айвазовского⁶; из Керчи я пробрался через Керченский пролив на Таманский полуостров к Черноморцам. Здесь, кроме местечка Тамани, казацкой станицы Давыдовки, я видел ещё место бывшей греч[еской] колонии Фанагории. Фанагория находится прямо на восток от м. Тамани, на расстоянии 22 верст, по почтовому тракту, в имении помещиков Шапарева и Семенюка,

расположена у залива Керченского пролива, на протяжении 2 верст. Здесь, как и в Керчи, ведутся раскопки директором Керченского арх[еологического] музея Фед. Ив. Гроссом, бывшим учителем рисования. Гросс – человек больной и, кажется, мало радеющий о раскопках. По крайней мере, об этом свидетельствует то запущение, в котором находится музей Фанагории. Сторож хотя и есть, но его или никогда не сыщешь или не доберёшься, так как эту роль взял на себя помещик Семенюк.

Уже с внешней стороны музей этот не представляет ничего привлекательного: чтобы пробраться в него, мне нужно было сперва взять метлу, отчистить птичий помёт и тогда уже иметь возможность отпереть дверь. Но и в самом здании не меньший беспорядок: в комнате, где поставлены находки, валяются матрасы, подушки, сапоги и проч.

Фанагория была последним пунктом моего путешествия по Тамани; обратно я проехал на Керчь, Карасубазар и Симферополь на почтовых по той дороге, где некогда проезжала царица Екатерина⁷. Места унылые и далеко непривлекательные... По приезде в Харьков я вторично сломал себе левую руку, уже на лестнице собств[енной] квартиры.

Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

Немецкая у., дом №6, квар. №2.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 66912.

3. Лист до В.О.Ключевского¹ 30.11.1888. Санкт-Петербург – Москва

Глубокоуважаемый Василий Осипович!

Около недели тому назад послал я Вам две книги собственного изделия «Запорожье»² и «Сборник»³. Примите их от меня, как слабое выражение того глубокого уважения, которое я всегда питал и не перестаю питать к Вам. «Долг платежом красен». При свидании моём с Вами, Вы лично предложили мне Вашу «Боярскую думу»⁴. Я два года был в долгу у Вас и только теперь оказался в состоянии отплатить Вам тем, чем могу. После беглого просмотра Вы увидите, что обе книги написаны не с «учёною» целью; первая из них представляет скорее дневник поездки любителя запорожского края, вторая – в собственном смысле сборник материалов для этого края. Быть может, с течением времени я смогу сделать что-нибудь и более существенное для науки, чем сделал до сих пор; но то вопрос времени, а пока не откажитесь принять и настоящий слабый труд истинно уважающего Вас Д.Эварницкого.

P.S. Если найдёте возможным сообщить адрес Вашей квартиры, то я бы почёл долгом побывать у Вас проездом около 15 декабря через Москву.

Сергиевская ул., д. №46, кв. №25.

РДБ. – ВР. Клч. – 34–72.

4. Лист до Ф.Г.Лебединцева¹ [не пізніше 10 серпня 1883 р.]. Харків – Київ

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Шлю Вам обещанную брошюру «Из поездки по запорожским пепелищам»²; таких брошюр будет пять или шесть, приблизительно, всей поездки. Повторения, хотя и будут, но выбрасывать их едва ли возможно, – сами увидите. Гонорара я не требую, я прошу только сделать тысячу оттисков, причем 400 получу, как плату, за остальные сам заплачу. Согласны ли Вы? Что касается времени, располагайте им, как Вам угодно.

Касательно поправок «Топографического очерка»³ скажу, что это я могу сделать только к десятому августа. И это вот почему. Мне хотелось внести более подробный перечень Днепровских забор и особенно островов, – это самая темная штука в топографии Днепра, как теперь я узнал. Между тем мне не хотелось делать новых ошибок, а для этого нужно выждать время, когда я оправлюсь от своего поражения и промчусь по некоторым местам Днепра вновь. Правда, Днепр, в пределах бывшего Запорожья, от границы Екатеринославской [губернии] с Полтавскою и до Одессы, я проезжал раз пять, но всегда в весеннее время, когда многие из островов покрыты водой, а от забор и признаков нет.

Таковые мои соображения. Впрочем, если нужно поспешить, то я поспешу, исправив только самое необходимое; перечень же островов и забор можно напечатать отдельной статьей. Как Вы найдете?

До зареза нужна «Киевская старина»⁴ за первый год издания. Сколько стоит? Можно ли мне получить её на имя Михеева⁵?

Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

Не найдете ли Вы возможным некоторое число из оттисков, хотя 100, оставить в Киеве для продажи. Если Вам неудобно возиться, то можно передать их моему родственнику, учителю первой киевской гимназии Н.М.Терновскому^б, если он существует.

Д.Эвар(ницкий).

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6929.

**5. Лист до Ф.Г.Лебединцева
16.01.1884. Харків – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Я очень благодарен Вам за то, что Вы избавляете меня от контрибуции за Ваш журнал на этот год; по совести и откровенно скажу Вам, это для меня значительное одолжение. Но при этом, откровенно же скажу, что я нахожусь в некотором недоумении по поводу наших условий. Вы мне присылаете «Старину» бесплатно, тогда, конечно, и я должен это же сделать, но ведь я просил Вас о четырехстах оттисках моей статьи, платы мне не нужно – от этого меня, Боже, избавь! Я хочу лишь того, чтобы внести и свою лепту в такой прекрасный и во всех отношениях полезнейший журнал, как Ваша «Старина», – и мне остается лишь желать от Вас оттисков, о которых я и теперь бы попросил Вас, но при условии возможности; в противном же случае я готов буду даже заплатить Вам за них, что нужно.

Вот мое слово о прошедшем. К настоящему же скажу следующее: есть у меня статья такого свойства: «Число и порядок Запорожских Сечей»¹. Статья небольшая, всего лишь на десять больших почтовой бумаги листов, но составленная на основании сведений, добытых мной во время поездки по запорожским пепелищам и на основании архивного материала, добытого мной при разборке архива черниговской коллегии при Харьковском университете. Теперь я и спрашиваю Вас: нужна ли она Вам? Если нужна, вышлю; но опять с условием оттисков и в таком же количестве. Далее, есть у меня еще нечто в этом же роде: «Записки патера Комулео² о посольстве его римским папою к запорожским козакам». Дело было в 1592 году; записки напечатаны на итальянском языке, мне сделали перевод этих записок³... Нужны ли оне Вам? – Эти без оттисков.

С полным уважением пребываю к Вам

Д.Эварницкий.

Адрес: Немецкая ул., дом № 6, кварт. № 7, Д.И.Эварницкий.

В Новом году желаю Вам полнейшего успеха во всех Ваших начинаниях.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6931.

**6. Лист до Ф.Г.Лебединцева
18.04.1884. Харків – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Прошу извинения за то, что так долго не отвечал на Ваши два письма. Это произошло оттого, что на святочное время я убежал на Днепровские пороги; проплыл все их, от первого до последнего, в лодке, причем едва не поплатился и жизнью. Но ничего, теперь снова козакою.

Спасибо за присланные рисунки. Но я должен Вам сказать, что я не только все нашел еще и теперь, что выдал г. Лазаревский¹ тридцать лет тому назад, но и то, чего ему совсем не удалось выдать. Все это я подготавливаю для Вашего журнала, и вот для ознакомления пришлю Вам одну главу из своей «Поездки на запорожские пепелища». Не забудьте, что я лажу в Запорожьи уже три года подряд, что я производил там раскопки, вскрыв 24 могилы, нашел в них много разных вещей; с вещей поделал фотографические снимки, видел много (по монастырям и церквям) разных запорожских портретов, выкопал запорожца с усами, с чубом, с поясом, шапкой, графином с водкой, трубкой и пр. Со всего этого у меня есть фотографические снимки и все это – только не сразу – я имею прислать Вам. Многое из того, что я видел, неизвестно даже самому г. Скальковскому². У меня есть планы всех запорож[ских] Сечей, снимки со всех днепров[ских] порогов; я исходил пешком весь «Низ» и вдоль, и поперек, измерил, и все это, повторяю, я передам Вам.

На съезд³ едут А.И.Кирпичников⁴, Д.И.Багалий⁵, Н.Ф.Сумцов⁶ и аз, раб Ваш.

Мой реферат будет: «Археологические и историко-топограф[ические] данные о Запорожье, добытые во время поездки 1882, 83 и 84 гг.»

Относительно записок Комулео⁷ скажу вот что: перевод сделан; но в нем оказалось так мало интересного для характеристики быта зап[орожских] козаков, как равно

и для внешней истории, что я, право, и не знаю, отправлять ли Вам. Как Вы скажете, впрочем, так и сделаю.

С искренн[ей] преданностью остаюсь Ваш Д.Эварницкий.
Заметки г. Лазаревского⁸ позвольте мне на время.
ІР НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6934.

**7. Лист до Ф.Г.Лебединцева
03.11.1884. Харків – Київ**

Щірий батьку!

Едва-едва поднялся с постели, чтобы нацарапать Вам это письмо. Болезни, лютые болезни обрушились на мою голову: лихорадка, жаба, рожа, ушная, зубная, нервная – все вместе сочetalось против меня, как орда ляхов або татар против одного запорожца-сиромы. Четвертый день лежу уже в постели, никуда не выхожу, никого не вижу, не принимаю пищи. Скоро ли оставит меня вся эта мерзость, не знаю. Во всяком случае, с сегодняшнего дня я иду, кажется, к выздоровлению.

Уже давно и рукопись готова, и снимки. Уже давно я хотел отослать Вам все это, но скаженная болезнь задержала ход дела. Теперь пришло Вам в четверг, восьмого ноября, не позже. При этом попрошу Вас о следующем: сохраните, ради Христа, все те снимки, которые я вышлю Вам, так как многие из них принадлежат не мне, и я должен буду, по миновании в них надобности, возвратить их по принадлежности. Рукопись дайте на просмотр В[ладимиру] Бониф[атьевичу]¹. Пусть отеческою рукою исправит погрешности. Кстати, он обещал мне. Я пришло Вам пока первую часть; вторая будет готова через месяц. И та, и другая может печататься отдельно. Во вторую войдут и заметки Лазаревского².

Подписчиков буду ловить, насколько сил и уменья хватит; а ловить есть кого: знакомство у меня, по правде сказать, обширное.

Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.
ІР НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6937.

**8. Лист до Ф.Г.Лебединцева
02.[03].1885. Харків – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Выше головы, говорит пословица, не прыгнешь. Это совершенно верно; можно добавить лишь, что если не прыгнешь, так и нечего прыгать. Так вообще, так и в частности. Мы с Вами задумали широкое дело, но оказалось, что оно далеко не по силам нашим. Ну что же? Откажемся; по крайней мере, будет вовремя. Вы потрудитесь выслать мою рукопись и снимки, я сделаю дополнения (это будет теперь очень кстати), и я постараюсь, если только это удастся, прилепиться в другом каком-либо журнале¹. Вот и все; тем дело мы и покончим.

Вы извините меня за то, что я так долго не писал Вам. Была причина тому: с 22 декабря и по 22 февраля я был в Петербурге и Москве, занимался там в архивах, да, кстати, в третий раз сломал злосчастную руку. Костомаров² кланяется Киеву; он очень хил; правой рукой уже не владеет. Жаль, очень жаль! Был у Забелина³, Иловайского⁴, Ключевского⁵, был у Калачова⁶, – все учился истории; из Москвы вывез много. До пятисот нашел запорожских дел. Важная штука; теперь только работать, да вот Бог здоровья не дает. Чувствую себя очень плохо; а тут еще магистерский экзамен на носу⁷; а тут стипендия кончается. Хоть волком вой. Такие-то дела.

Но уж быть по сему! Шо буде, бачили, а шо е, побачим. На сем прощайте!
Весь Ваш Д.Эварницкий.
ІР НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6940.

**9. Лист до Ф.Г.Лебединцева
24.05.1885. Харків – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Отправляю Вам свою статью «Архивные материалы для истории Запорожья»¹ с приложениями. Хотелось бы, чтобы Вы напечатали все, но если нельзя всего, то приложения вышлите обратно, обиды не предъявлю никакой. Только ради всего святого, вышлите приложения, потому что они для меня стоят больших денег и на будущее время послужат большим указателем при моих работах. Книги высылайте на имя Фед. Ив. Михеева², в г. Александровск, в с. Покровское, в д. Богодар.

Летом отправляюсь на раскопки в Павлоградский уезд Екатеринослав[ской] губернии; получил субсидию от Московского археологического общества, членом которого я ныне состою³. С половины августа переселяюсь на жительство в Москву⁴: так сладко, извольте видеть, живется мне в Харькове! Стипендии магистерской лишили да еще и ревизию состряпали надо мной: бачите, есть у меня какое-то фильство, о присутствии которого во мне я до сих пор и не подозревал...⁵ Бьют – бежи, дают – бери...

Весь Ваш Д.Эварницкий.

Сделайте 500 оттисков.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6942.

**10. Лист до Ф.Г.Лебединцева
27.08.1885. Санкт-Петербург – Київ**

Сообщаю Вам, многоуважаемый Феофан Гаврилович, адрес моей квартиры: Сергиевская ул., д. №56, кв. №45.

Порадуйтесь вместе со мной: я получил место преподавателя в Николаевском институте благ[ородных] девиц, выдержавши конкурс один против осьми, в присутствии министра просвещения Деянова¹. Я сказал две лекции, от которых Деянов пришел в неописуемый восторг. Я обворожил этого дурака так, что он прочит меня даже в унив[ерситет]. Почему-то он останавливался все на том, что я малоросс. «Так Вы малоросс?» – «Малоросс, ваше высокопр[евосходительств]о!» – «Где же Ваша родина?» – «Харьковская губерния, Змиевский у., хутор Яворницкий. Дед мой был дворянин, а отец перешел в сословие духовных». «А у кого Вы остановились в П[етербур]ге? А есть ли у Вас деньги? А как велика Ваша библиотека?»...

Что сей сон значит, не знаю. «Вы будете у нас в большом ходу». Так заключил свои расспросы министр.

Теперь прошу Вас покорнейше сообщить мне, сыскали ли Вы злополучный лист моей статьи? Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6944.

**11. Лист до Ф.Г.Лебединцева
8.01.1886. Санкт-Петербург – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Вижу, обе мои статьи сильно пострадали. Но что же будешь делать, коли у Вас новов такой? Жалко больше всего мне то, что Вы выпускали многие места из «Хортицы»¹ и не напечатали плана. Теперь у меня уже и руки опустились. Я решил было в своём уме прислать Вам для каждой книжки «Старины» по статье из «Поездки», а теперь, по совети сказать, боюсь это делать. Вы не обижайтесь за мой откровенный шаг: каждому своему жаль. С другой стороны, мне удалось отыскать в частном книгохранилище некоего бывшего петербургского аристократа П.Я.[Дашкова] редкие вещи по части Запорожья, например, снимки с Чортотмыцкой Сечи (где представлен, вопреки мнению Кулиша² и в защиту слов Н.И.Костомарова, и вид церкви Сечево́й), затем несколько, совершенно неизвестных сочинений о запорожских козаках на немецком, французском и английском языках. Из них немецкое я уже перевёл. Это небольшая книжечка, при которой приложен портрет запорожского атамана, в полном вооружении и платье. Книжечка не более одного печатного листа. Сочинение носит название такое: «Подробное и правдивое описание запорожских козаков Фендрин фон-Гендловина, который долгое время прожил в стране, где обитает этот народ».

Теперь спрашивается, как мне поступить с этим? Вы, конечно, и тут будете накладывать Вашу руку, а портрета и не захотите печатать? Сообщите мне об этом Ваше откровенное мнение. Д.Эварницкий.

План Хортицы, будьте добры, вышлите по получении этого же моего письма; он у меня уісіт и боюсь, чтобы не пропал.

IP НБУВ. – Ф.3. – Од. зб. 6947.

**12. Лист до Ф.Г.Лебединцева
06.05.1886. Санкт-Петербург – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Шлю Вам новую статью. Если найдёте удобным, будьте добры, немедленно же вышлите мне по адресу в г. Алексан[дровск] Екате[ринославской] губ. Якову Павловичу Но-

вицкому¹ для Д.І.Эвар[ницького]. Как позволило время, так и составил. Если Вы согласитесь на напечатание, тогда продолжение составлю согласно Вашему указанию. Во всяком случае и это имеет лучшую обработку, нежели подобного же рода статьи Скальковского², которого Вы, видимо, очень любите. Под статьями подписывайте так: Д.І.Эварницький (Д.І.Яворницький). Я хочу сказать этим, что я не лях, а украинец. Есть у меня большая статья (26 писанных листов) “Переправа через днепровские пороги”, в которую я половиною своей души вложил. Если Вы согласитесь напечатать её а августовской книжке и без Ваших изменений, пришлю из г. Александровска, а нет – отдам другим³. Впрочем, буду ждать Вашего ответа: так уж кохаю я Вас, хочь и лаюсь. Относительно оттисков буду стоять только за “Переправу”, а за эти две дайте хоть и по полтора года.

За сим прощайте! Дай, Боже, мені ще побачиться з Вами на цім світі. Истинно уважающий Вас Д.Эварницький.

ІР НБУВ. – Ф.3. – Од. зб. 6949.

**13 . Лист до Г.І.Маркевича¹
22.09.1884. Харків – Катеринослав**

Харьков, 22.IX.1884.

Незабвеннейший Григорий Ипатьевич!

Только что возвратился в Харьков и пишу Вам. Но с чего же начать мне повесть мою? Скажу прежде всего о том, что в настоящее время я болен: вторично сломал себе левую руку и сломал уже не на Днепровском пороге, как то было в первый раз, а на лестнице собственной квартиры. Скверно. Но что же делать? Терпи, козаче!

Затем перехожу к вопросу о публичных лекциях. Григорий Ипатьевич! Что если бы можно было воротить назад свое обещание читать мои лекции в Екатеринославе? Это было бы хорошо. И вот по какой причине. Во-первых, я болен и сижу почти безвыходно в своей квартире; во-вторых, я усиленно готовлюсь к магистерскому экзамену; а, в-третьих... Знаете какая штука? Меня считают ярлым украинофилом и даже сепаратистом, изыскивающим все средства к тому, чтобы внедрять свои тенденции в юные сердца молодежи. Как Вам покажется, удобно ли при моем положении выступать вторично с публичными лекциями? Скажите Ваше слово об этом.

Далее, интересно было узнать от Вас названия Днепровских островов против самого Екатеринослава и, если возможно, против его предместий сверху и снизу. Об этом я писал Залюбовскому², но не получил ответа.

Быть может, найдется в Екатеринославе старый Атлас Днепра, то вышлите его мне на короткое время. С тем вместе вышлите и снимки Днепров[ых] порогов вот того фотографа, который приезжал в Екатеринослав из Петербурга, как об том Вы писали мне.

Наконец, позвольте Вас потревожить еще по следующему делу. Одному из моих современников, молодому человеку Борткевичу, требуется выдержать экзамен для получения аттестата зрелости. Возможно ли это сделать без особой боязни в Екатеринославе? Узнайте, пожалуйста, об этом у кого-нибудь из гг. преподавателей гимназии, положим у Донцова или даже у самой Зозули³.

Пока всё. Жду скорого ответа. Барыне шлю нижайший поклон. Весь Ваш и навсегда, горячо любящий Вас Д. Эварницький.

Квартира та же: Немецкая ул., дом №6, квар. №2.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 21.

**14. Лист до Г.І.Маркевича
04.10.1884. Харків – Катеринослав**

Харьков, 4.X.1884 г.

Незабвеннейший, желанный и бесценнейший Григорий Ипатьевич!

Тысячу благодарностей за Ваше, исполненное теплоты и сердечности, письмо! Вижу, добрая, щирая у Вас душа, козаче сердце... Глубоко, бескорыстно люблю Вас... С каким бы удовольствием заключил я Вас в свои объятия! С каким жаром братски поцеловал бы Вас!... Но стойте: не сегодня, так завтра я все же предстану пред Ваши светлые добрые очи. Быть может, не осенью, так зимой, ни зимой, так весной, я буду у Вас. То составляет мое заветное желание. На сей же раз будем осторожны. Одно скажу: «тяжко – важко міні в світі жити, а все ж таки не хочеться рученьки зложити». Щіра душа! Если бы Вы знали, как я люблю свое Запорожье и его сердечных сиромах?! Все готов оставить, со всем готов расстать-

ся, лишь бы только одна моя нога могла стоять на священной для меня земле! Да, это так. Но что же из этого? Неужели я сепаратист? И не думал и не думаю быть сепаратистом. Люблю клочок земли! Люблю потому, что не нахожу нигде другого утешения, люблю потому, что там есть широкий простор для моей раздольной натуры, люблю потому, что в чистых речных водах своей Украины вижу печальный образ своей особы. Эх, знали бы люди, как тяжело мне жить на свете! Одно утешение – броситься в степь, углубиться в дни давно прошедшего времени... Так разве это сепаратизм? Простим их: «Не видят бо, что творят».

Козаче!

Относительно фотографий Иванова¹ скажу, что мне желательно было бы сперва видеть их, а потом уже сказать свое да или нет. Миткина² же снимки я имею все. Впрочем, как те, так и другие мне не особенно желательны, так как следующим летом вместе со мной будет на порогах и харьковский фотограф [Гленшпровер]; он и снимет их, а снимает превосходно. О Монастыреве скажу, что то человек, насколько я его знаю, во всех отношениях прекрасный.

Всею душою преданный Вам Д. Эварницкий.

Вышла в свет книжка моего изделия: “Число и порядок Запорож[ских] Сечей с топографическим очерком Запорожья”³. Цена 60, с пересылкою – 70. Желающие получить, пусть адресуют на моё имя в Харьков. Вам пришлю особо. Можно адресовать в Харьков и на имя книгопродавца И.И.Куколевского (Младшего). Сообщите об этом и “Днепру”⁴.

Вашей барыньке – моя большая лапа.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 22.

15. Лист до Г.І.Маркевича 28.08.1885. Санкт-Петербург – Катеринослав

С.Петербург, 28.VIII.1885 г.

Незабвеннейший Григорий Ипатьевич!

Грешен пред Вами, много грешен и достоин великого наказания. И в самом деле, сколько раз я обещал Вам приехать к Вам и все не исполнял своего обещания?! Но, знаете ли, сердце, сколько я вынес за все это время горя? Во-первых, я похоронил своего отца¹; во-вторых, я разошелся с своей женой² (и не по моей вине... Да храните мою тайну...); в-третьих, я лишился своего положения в Харьковском университете³; в-четвертых, сильно пострадал во время одной из своих раскопок настоящего лета, едва не был завален обрушившейся землей... Много нужно было иметь в себе нравственной силы, чтобы все это выдержать... Признаюсь, я был близок и очень близок к сумасшествию, но отделался, по крайней мере, преждевременной сединой: в 28 лет я уже почти весь сед. Кроме того, несчастья много повлияли как на мой характер, так и не менее того на мою предприимчивость... Теперь я переселился в Петербург и состою преподавателем истории в Николаевском институте благородных девиц. Место пришлось завоевать с бою: один против восьми. В присутствии министра просвещения Ив[ана] Дав[ыдовича] Делянова⁴ я должен был говорить две пробные лекции. Конкурс объявлен был еще с мая месяца, и по этому вызову явился во семь самых известных петербургских педагогов. Я был встречен с недоверием и недоброжелательством. Кроме моего ученого имени, известного министру, за меня не было ничего... Но после двух лекций обо мне заговорили чуть ли не во всем педагогическом мире П[етербур]га. Лекциями я точно, скажу не хвастаясь и нисколько не преувеличивая, произвел громадный фурор, обворожив и самого министра, и директрису, и двух придворных дам, бывших в то время, и инспектора института, и даже всех девиц. Кто слушал меня в Одессе или в Харькове, тому это легко поверить... Но опять-таки я говорю это не потому, чтобы выставиться пред кем-либо, и в особенности пред Вами, нет, мой любый Гр[игорий] Ип[атьевич], я хочу только передать Вам мою радость. Быть может, Господь пошлет мне после всех моих несчастий успокоение. Неужели же я не узнаю никогда, что такое счастье на земле? Или мне суждено жить так, как жил достопамятный Григ[орий] Саввич Скорода⁵?... Но судьбы наши в руке Божией...

Пишите, сердце, как подвизался у Вас Марко Лукич Кропивницкий⁶; что нового у Вас, нет ли чего хорошего по части запорожских древностей?

Вашей барыне мой глубокий привет.

Сергиевская ул., д. №56, кв. №45.

Весь Ваш Д.Эварницкий.

Сообщите мой адрес А.Н.Полю.

Из Харьков[ского] унив[ерситета], кроме меня, бежало еще четыре: Лашкевич (доктор), Якобий⁷, Сумцов⁸ и Деларю.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 27.

**16. Лист до Г.І.Маркевича
18.10.1889. Санкт-Петербург – Полтава**

Братіку риднесенській, скажіть, що мені казати, що мені робити з собою: кругом біда мене переслідує. Петербург рішуче не по мені: по приїзді з юга я знову заболів і рішуче думаю залишити столицю, до куди мені подітися, і сам не придумаю. Не їздити ж мені, в самому справі, хоча б до Г.П.Алексєєву¹? Вже навіть для того, щоб жити в Котівці², потрібні певні засоби, а щоб мати засоби, треба працювати, а для цього, щоб працювати, необхідно бути в місті; але де і в якому? Будь в Петербурзі клімат інший, тоді інше справа. Ось одна моя біда! Інша – в моїх учено-літературних невдачах: земляки позитивно висміюють мене, навіть такий чоловік, як Я.П.Новицький³. Має бути, я дійсно не можу бути ні в званні ученого, ні в званні літератора. Скажу більше: я повністю впевнився, що взявся не за своє справу; треба кинути і забути все старе; треба бігти, бігти без оглядки і бігти далі: від батьківщини, від друзів-зрадників. Думаю поїти прямо в Сибір! Що Ви скажете на це? Я вірив і вірю благородству Вашої душі, я вірив і вірю високим почуттям Вашого серця і прошу Вас дати мені добрий і щире порадити, що мені робити і куди поїти. Говоріть правду і одну тільки правду, шло б мені до цих пір по істинному або по хибному шляху. Тепер я підведу висновок всім своїм справам: видаю те, що було поки що зроблено мною для повної історії запорожських козаків, без внутрішнього порядку, без загальної системи, під назвою «Описок по історії запорожських козаків» і тим думаю повністю розрахуватися з своїми старими гріхами. Навіть знаходжу, що і останнє моє справу надлишок; тим більше, що я взявся за нього, не маючи душі половини, взявся на свій ризик друкувати книгу і ось через тижні два-три маю платити 400 рублів, яких у мене і в гаманці немає. Як бути? Об'явити підписку не маю бажання, щоб не стати предметом злословних висміювань від своїх недругів; роздати не маю, дати на комісію не маю, як власність поки мені не належить; звернутися до південних книжковиків, нікого не знаю, крім Єгорова⁴, від якого, однак, відступаю широким хрестом. Як бути, рішуче не знаю. Скажіть, до кого мені звернутися з полтавських книжковиків. Книга вийде в початку листопада⁵, по номінальній ціні 1 р. 50 к., буде включати в себе 15 описок по історії запорожських козаків і Новоросійського краю, такі: «Вибір військової старшини у запорожських козаків»; «Суди, кари і покарання у запорожських козаків»; «Одяг і озброєння запорожських козаків»; «Замітальна сторінка з історії запорожських козаків»; «О лісах в межах запорожських вольностей» і т.п.

Я маю потребу в добрім і щире порадити Вашім, за який не забуду Вас до кінця своїх днів. Д. Яворницький.

Петербург, Сергієвська вулиця, д. 31, кв. 18.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 29.

**17. Лист до Г.І.Маркевича
22.11.1889. Санкт-Петербург – Полтава**

Дякую Вам, голубе сивенькій, за Ваше тепле і дружнє письмо! Дай, Господь Бог, Вам того, що складає предмет Ваших постійних дум. Думати мені про яку б то ні була ученою кар'єрою немає ніякої можливості при нинішньому стані мого здоров'я: я настільки розбитий, що не в стані прочитати одного виправданого листа власної книги. Внаслідок цього я передбачаю числа 15 грудня поїти з Петербурга в Гродненську губернію до одного з своїх добрих знайомих¹ і перебути там до 1 лютого. Поїхав би і в Малоросію, так шлях занадто довгий. Маю бажання, щоб в Петербурзі я залишився тільки до весни. Далішню життя свою хочу влаштувати так: поїти до куди-небудь в хутір, дати зміцніти своєму організму, потім привести в порядок перший том «Історії запорожських козаків»², поїти в Петербург, в течение місяця надрукувати працю і поїти. Далі написати другий том³ і також зробити, потім третій⁴ і на тому закончити своє учене поприще. Ось де витають мої думки. До Сибіри я не поїду, до професорської діяльності відчуваю себе неспроможним і фізично, і морально. Тепер у мене є закінчене справу «Запорозькі вольності в історичному і топографічному описі»⁵, але я не маю приступити до друку тому, що для цього треба 400 рублів вільних грошей, і я змушений відкласти друкування цього праці на довгий час, а між тим цьому праці я надаю велике значення. Жалею, що Ви не побажали побачити іншого мого праці, тільки що надрукованого – «Публічні лекції по археології Росії»⁶. Тут Ви знайшли певне корисне і для

себя, и для Ваших учениц. В «Очерках» Вы можете смело рекомендовать II-ю, III-ю и IV-ю статьи Вашему преподавателю истории для прочтения их в классе.

Г.П.Алексеев приедет в Петербург только в начале декабря. Он писал мне два раза из Парижа; все они здоровы, только Ольга Георгиевна⁷ немного приболела («простой озноб») еще в Котовке, после моего отъезда.

Ещё раз спасибо Вам за Ваше братское и дружеское письмо!

Книги стоят 3 р. 50 к. с перес(ылкой); я положил лист со счетом в ту книгу, которая предназначена для [...].

Прощайте! Барыне усердно кланяюсь. Д.Эварницкий.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 30.

**18. Лист до Г.І.Маркевича
14.11.1890. Санкт-Петербург – Полтава**

Дорогой и незабвеннейший друже, Григорий Ипатьевич!

Письмо Ваше получил и сто крат благодарю Вас за Ваше бескорыстнейшее и благородное участие в моем положении. Глубоко сожалею, почему я не написал Вам из Котовки о моем желании служить вместе с Вами на одном и том же поприще. Правда, я лично поджидал Вас в Котовку и лично хотел переговорить о том с Вами. Но если тогда это не удалось, то я теперь снова заявляю Вам, что за Вами я пойду на край света и если Вы устроите мое положение при себе, я буду Вам верным и неизменным другом, как и теперь, до последних дней моей жизни. По своему положению, как оставленный некогда для университетской кафедры, я мог бы претендовать на большее, чем звание преподавателя в институте; но скажу Вам на это, во-первых, то, что в университет меня не пускают и не пустят, при существующих в нем порядках; а во-вторых, скажу Вам по истинной совести, что я не считаю себя достаточно образованным и достаточно способным для занятия профессорской кафедры. Роковая ошибка всей моей до сих пор прожитой по окончании курса университета жизни состояла в том, что я пошел не по той дороге, по которой я должен был идти, сообразно моим способностям, хорошего лектора и рассказчика, не обладающего, однако, ни сильным критическим умом, ни широкими обобщающими выводами, существенно необходимыми для ученого профессора. Вот моя Вам исповедь! На том я стою и на том вновь усердно прошу принять меня в Ваш сонм, где буду действительно полезным и даже, пожалуй, в своем роде редким явлением. Что до моего редакторства¹, то на это скажу Вам, голубчику мій сивый, вот что: во-первых, мое назначение редактором зависит от того, пожелает ли оставить это место прежний редактор, Вольнер, или не пожелает, но он и до сих пор не желает; во-вторых, новый екатер[инославский] губернатор пришелся мне не по душе, и потому я бы с ним не желал иметь дела никакого; в-третьих, город Екатеринослав мне нуден до тошноты, тогда как Полтава, в особенности же Керчь, эта страна русских классических древностей, всегда нравилась и никогда не перестанет нравиться мне. Впрочем, если бы Вы переехали в Сибирь, на [...], в Олонек, то я всегда и во всякое время последую за Вами... Теперь пока я переживаю невероятное тяжелое время: существую лишь тем, что продаю свои не только лишние, а даже необходимые вещи. В П[етербур]ге же держусь лишь потому, что работаю над полной историей запорожских козаков; через неделю-две окончу 1-й том и около 15 декабря навсегда покину П[етербур]г; если придется когда-либо оканчивать II том, то для этого есть Москва.

И так, голубчик, я весь Ваш и навсегда!

Вашей жене кланяюсь, Д.Эварницкий.

Г[еоргия] П[етровича]² еще нет, и когда будет, в тот же день напишу Вам. Письма Ваши к нему не пропадут. Сообщите непременно, когда получите мою книгу «Вольности», п[очему] мои посылки пропадают.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 33.

**19. Лист до Г.І.Маркевича
15.04.1895. Варшава – Полтава**

Варшава, Иерусалимская аллея, д. 43, кв. 10.

Дорогой Григорий Ипатьевич!

Вместо Запорожья я очутился в столице ляхов, Варшаве. В Варшаву я приехал ни больше, ни меньше, как с целью держать магистерский экзамен и защищать диссертацию на звание магистра русской истории. К экзамену меня уже допустили, диссертацию мою (второй том «Истории запорожских козаков») приняли, и потому я располагаюсь в Вар-

шаве до тех пор, пока не приведу к концу всех своих дел¹. Не скажу, однако, чтобы мне сладко жилось в Варшаве: прежде всего болею здесь от перемены пищи и обстановки, а затем терплю некоторый недостаток в деньгах. Дело в том, что в январе месяце я внес 1500 рублей за напечатание второго тома «Истории» и потому значительно оскудел деньгами. Теперь для меня поддержкой могут быть сами же книги: если они будут идти в публику, то и мое состояние пойдет в гору; если нет, то и мне плохо. Я к Вам, дорогой Григорий Ипатьевич, обращаюсь с усерднейшей просьбой такого содержания: не найдете ли Вы возможности распространить экземпляров пять или экземпляров десять моего второго тома «Истории»? Говорю Вам по чистой совести, это было бы для меня большой поддержкой. Если найдутся охотники до приобретения нескольких экземпляров «Истории», то Вы потрудитесь сообщить мне письмом, и я вышлю Вам соответствующее число книг. Цена второму тому 4 р. 30 к. Беда моя, видите ли, еще в том, что я продолжаю писать третий том «Истории» по архивным материалам, находящимся в Москве. Но как в Москве сам теперь не могу работать, то я приспособил там одного чиновника, который переписывает для меня архивные акты, но не менее, как по рублю за лист. Вот это-то последнее обстоятельство всего больше и обездуживает Вашего покорного слугу Дмитра Эварницкого.

Низенько кланяюсь Вашей панночки, а Вам пожимаю козацьку лапу.
ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 36.

20. Лист до Д.І.Мордовця¹
22.04.1888. Санкт-Петербург – Санкт-Петербург

Оттаке робитця на світі, мій коханий дідусь! Позавчора наклали арест на мою книгу²; учора я метнувся куди треба, до високих панів, сьогодні получаю звістку, що моя книга пропущена. Оце ж не сьогодні, так завтра принесу до Вас, щоб написали дещо в “Новости” нашого ерусалімського маркіза. Якби Ви знали, як міні весело на душі...

Цілую Вас у бородочку...
Кошовий Держи-хвіст-пістолем.
ЧЛММК. – А-4931.

21. Лист до Д.І.Мордовця
23.12.1891. Царське Село – Санкт-Петербург

Жалкую, дуже жалкую, що мій любий та щирий дідусь так кріпко захворів, що вже й до клініки узнав стежку. Геть же усякі хворості та ліки в нашого діда! Живіть, діду, сто год та працюйте задля нашої тихої та далекої України, як би не вузька та скорбна була наша нива. І де ж нам такого пастиря узяти, як оце Ви? Без Вас розбрєдимось, як ті вівці, без пастуха. То все-ж таки підеш до «старого», дещо взнаєш про земляків, про те, як хто обертається, хто що працює, почуєш добре слово, добрий совіт, добрі мислі, та й вийдеш від нього, наче б то побалакав з тобою і Тарас Шевченко¹ і Миколай Іванович Костомаров², і Йосип Бодянський³, і Марко Вовчок⁴ і другі прочі. Так отак-то, діду: покиньте свою хворобу та вп'яць за діло! А я, бачите, сидю у Царському та розбираю архиву пана Комстадіуса⁵, по женському коліну родича з запорожцями, та тут-же і коректую перший том «Історії запорожських козаків»⁶.

Кріпко цілую Вас, Дмитро Яворницькій.
А чи не знаєте чого про [Гордика]⁷.
ЧЛММК. – А-4935.

22. Лист до Д.І.Мордовця
08.01.1895. Санкт-Петербург – Санкт-Петербург

Любий мій дідусь!

Двічі до Вас заходив, та даремно. Тепер вже, мабуть, і не прийдецца дотягти до Вас, бо числа 10–11 я виїзду геть із Петербурга в Москву, себто писати третього тома такі ж “Історії козаків”. У Москві я, бачте, знайшов в архівах штук сімсот запорожських діл, так оце їду списувати їх. Там у мене уже пишуть два ярижники, та оце я сам третій поїду. Проїздом із Ташкента в Москву я був в Скатеринославі і там знайшов одну щирю поклонницю Вашого писательського таланта, Юлію Осипівну Нестелей (правильніш Нестулій). Вона дуже прохала мене, щоб доскочить Вашу парсуну с підписом для неї. Так оце, якщо Ваша ласка, пошліть їй парсунку (Екатеринослав, Дворянская ул., собственный дом), за шо вона Вас на вікі пам'ятатиме.

Цілую Вас у дідівські кіхтики. Ваш паскудний онук Дмитро Яворницький. Спочатка «Еварницький».

Невській, д. 51, №№ Зарембо, во дворе, 3-й этаж, комн. 81.
ЧЛММК. – А-4939.

**23. Лист до Д.Л.Мордовця
04.02.1895. Владимир – Санкт-Петербург**

Любий дідусь!

Не можу не розказати Вам того, що зробилось зо мною за перші дні цього місяця. Сперш усього я отримав лист от проф. Мищенко¹ із Казані, де він подає міні звістку, що второй том моєї «Исторії» «вполне может быть принят за магистерскую диссертацию»², але тільки просе почекати, поки приїде із Петенбурга в Казань профес. Корсаков³. Тоді я можу отримати офіційний «респонс» (запорожське слово) і їхати в Казань.

Друге скажу Вам от що. Отримав я теж лист, із Варшави, от Ів.Як.Рудченка⁴, що заправля Казенною палатою, там же ж такі, у лясській Варшаві. Він хоче взяти мене за чиновника особих порученій при палаті і при архівних документах XVII віку, які знаходяться у тій палаті і [торкаються] до Волино-Подолії того ж такі віку. Думав я, думав і рішив зробити так: на спит Рудченка податъ такий «респонс», що я зогласен на его річ⁵. Так і послав. Зробив же я це не з тим, щоб зовсім не їхати в Казань, а з тим, щоб, заручившись листом, все-ж таки їхать, держать екзамент і магістратись на професора⁶. Положим я отлучу і магістра, і доктора, а чи дадуть же міні кафедру, - це ще хто його зна. А тут як не дадуть, то у мене і без того служба є. Як не дадуть міні кафедру, то я тоді подякую пана Рудченка і поїду собі туди, де міні Бог город укаже. Тільки поки міністерством просвіщенія управля Делянов⁷, здається міні, я нічого доброго не побачу на цій праці. Чи так, чи ні я зробив, Ви міні, любий дідусь, напишіть наставленіє, і я дуже подякую Вас за те. Но, це ще не все. Отримавши письмо Міщенка, а потім Рудченка, я отримав офіційну бамагу от туркестанського генерал-губернатора. В послідній бумазі міні пишуть, щоб я «немедленно вернулся в Ташкент, где на меня будет возложено особое порученіє». Цього вже я ніяк не ждав і тепер не придумую, за що міні взятись. Діло, бачте, в том, що срок трьохрічної моєї служби в Туркестані скінчитця тільки 5 квітня (по московському апреля), і я не можу не повиноватись военному генерал-губернатору, бо це воєнна, а не гражданська служба. Що міні на це зробити. Чи не запоміг міні в цьому ділі пан Пелеха⁸. [...] я вже послав телеграмм у Ташкент до моего приятеля тамошнього, придсідателя суда Сукачова⁹, щоб він улагає Вревського¹⁰ не чипать мене до кінця срока, але ж одвіту на той телеграмм міні нема. Пошліть цей лист до Пелехі та попрохайте, щоб він міні подав телеграмм, до кого міні, на случай біди, обернутись. Моя адреса: Владимир – губерньський, квартира вице-губернатора[ора] Н.П. князя[язя] Урусова¹¹. Дмитру Яворницькому.

ЧЛММК. – А-4937.

**24. Лист до Д.Л.Мордовця
17.02.1895. Владимир – Санкт-Петербург**

Сперш усього скажу Вам, любий мій дідусь, от що. Я отримав звістку із Ташкента об том, що «командировка» моя відсрочена аж до пятого квітня. За времья до пятого квітня я, мабуть, успію перевестись із Ташкенту в Варшаву, і тоді міні нестрашне буде туркестанське начальство. Я вже тоді під «казирек» не держатиму, а буду вільним козаком. До Панька Рудого¹ за його лайку на запорожців² я давно уже добираюсь, та тільки, [і їй] Богу, так міні ніколи, так ніколи, що он як! І тепер мене оці [акта] прямо таки поїдом їдять. Уже у мене їх есть більш, чим сто два, і від них же у мене очі зробились такі червоні, як у кроля. Є у мене де сказатъ і Скальковському³, та все ж таки не собирусь ніяк. Оце думка як скінчаю третього тома⁴, та тоді вже озьмусь і за Рудого Панька, і за Скальковського-ляха, та, мабуть, таки удеру «статью» «Запорожці в поезіі Шевченка»⁵. Послідня праця давно уже у мене на умі, та ніяк на бумагу я її не заведу.

Так от-так-то, мій коханий дідусь. А тепер я маю от що до Вас: як будете правити службу по Тарасові⁶, то поставте маненьку свічку і від мене за його щирю та високу душу; і якщо почитаєте в «Новостях» мою заміточку «К вопросу об учрежденіи на развалинах Древняго Мерва музея», то або черкніть міні об тім, або пришліть номерок, за що я Вас дуже подякую. Та треба б міні бачитъ і те, що воно буде надруковано в тих-же таки «Новостях» за мій второй том «Исторії». Я, бачте, «Новостей» не получаю, а від того і мало чого знаю, де хто з нашої громади одзивається на яку працю.

Цілую Вас у сиву борідку, а «знатному козакові» Пелесі⁷ (так звався Грицько Пелех у кошового Сірка⁸) низенько уклоняюсь. Теж кланяюсь і лейстровому козаку⁹ Білику¹⁰.

Д.Яворницький.

ЧЛММК. – А-4938.

25. Лист до Д.І.Мордовця
08.12.1895. Варшава – Санкт-Петербург

8. XII. 1895

Варшава

Иерусалимская аллея, д. 43, кв. 15.

Любий та щірий мій дідусь!

Дорогого и незабвенного дидуся поздравляю со днем ангела и желаю ему от чистого сердца много и премного лет жить на свете и не переставать работать на родной ниве и для родного народа. Укрепи, Боже, силы моего любого дидуся, щоб він нам ще ушкварив або Сірка¹, або Івана Гусака², або Петра Калниша³, як ушкварив уже «Сагайдачного»⁴... Что касается «внука», то он, не взирая ни на какие критики и антикритики⁵, продолжает по прежнему писать своих запорожцев и уже окончил третий том «Истории» до 1735 года. Вместе с этим с 23 сентября «внук» приступил к магистерскому экзамену и уже успел выдержать испытание у профессоров Цветаева⁶, Любовича⁷, Павинского⁸ и Филевича⁹. Все профессора, кроме Филевича, отнеслись ко мне вполне человечно и с большим уважением. Филевич же, личность паскудная и на диво бездарная, два раза устраивал мне пакости, но в конце концов сам был посрамлен и «со стыдом отыде». В первый раз в самый день экзамена (23 сент.), за два часа времени, он ни с того ни с сего потребовал от меня подробной программы (краткая ему была дана) предложенных мне вопросов для экзамена, и когда я заявил, что такой программы, по уставу, не требуется, то Филевич настоял, чтобы я отменил мой экзамен до следующего заседания, т.е. на целый месяц времени. Напрасно я ему делал представление о том, почему он не объявил мне раньше своего требования, когда я являлся к нему за неделю раньше до экзамена с краткою программой. На это он с грубостью отвечал, что он не обязан ходить ко мне по квартирам, так как время для него слишком дорого. И так я должен был волей-неволей уступить, но в то же заседание (23 сент.) экзаменовался, без великой программы у пр. Цветаева и выдержал экзамен «весьма удовлетворительно». Правда, Филевич и сюда совал свой нос, но отзыв его о моем ответе (он настаивал на отзыве «удовлетворительно») был игнорирован. После этого прошел целый месяц попусту, и за это время я представил подробную программу Филевичу на предложенные мне вопросы: «Мнения и школы о происхождении Руси» и «Источники для истории Юго-Западной России». Накануне самого экзамена я отправился к Филевичу и представил ему подробную программу моих вопросов. Филевич вполне согласился с ней, и я ушел от него совершенно успокоенным. Явившись на следующий день (14 окт.) в заседание факультета, я объявил о моем желании подвергнуться экзамену у пр. Филевича и получил на то от Филевича бумажку с написанными на ней для меня вопросами. Но каково же было мое удивление, когда вместо вопроса «Об источниках Юго-Зап[адной] России» я нашел там совершенно новый вопрос?! Видали ли такого подлеца? Я, по крайней мере, в среде профессоров в жизни моей ничего подобного не видал... Но, несмотря на такие пакости, я мужественно сразился с моим открытым врагом и, «Божиею помощью, [...] царского пресветлого величества», одолел его и получил отзыв, по определению всего факультета, «весьма удовлетворительный». Теперь мне осталось одолеть один-единственный экзамен из политическо[й] экономии, в конце января м[еся]ца.

А пока что, крепко целую моего дидуся. Д.Эварницкий (читай Яворницкий).

ЧЛММК. – А-4940.

26. Лист до Д.І.Мордовця
16.12.1895. Варшава – Санкт-Петербург

16 XII/1895

Варшава

Иерусалимская ал., д. 43, кв. 15.

Любий та щірий мій дідусь!

Получив Ваш лист и дуже дякую за нього. На те, щоб писати міні бамагу до Мана-сеїна¹ скажу Вам от що: ще першого числа цього ж таки місяця я написав листа до проф.

Кареева², також ж з прозьбою о «безсрочної ссуде» и «со списком» своїх творів і прохав в тій бамазі вислати міні карбованьців з двісті грошей³, але ж і по сю годину не маю ніякої звістки од Кареева. Чи міні тепер ждати, чи міні тепер самому Манасеїну писати – я добре не знаю, а грошей треба б було, та ще й як треба!... Хоч би статтю яку-небудь надряпати в «Новости», так ніколи ж. Оце я ходив до проф. Симоненка⁴ и взяв у нього тему для посліднього моего екзамену. Тема добра, и спасибі тому гарному Симоненку за неї. Він міні дав: «Крестьянские реформы в Познани, Галиции и Царстве Польском». Сказав и всю литературу цього вопроса. Так що тепер сиди собі, козаче, и [підурочуй] «реформы», поки не скажеш: «гоц!» А там уже вуса закрути та в Київ до Антоновича⁵ «защипать диссертацию»: «Вольности запорожских козаков». Бачьте, думаю захищатись у Антоновича⁶, а читать лекції, поки що, в Москві. Не знаю, що Ви на це міні скажете, а сам я міркую, що видумав добре.

Пишіть, голубе мій, хутенько до мене та черкніть, де живе Юр. Юр. Цветковський⁷.

Пелеху⁸ дуже дякую за висилку книжок и за лист.

Ваш внук Дмитро Яворницькій.

Пишіть міні «ти», а я ж Вам «Ви», – так треба по Вашій заслугі.

ЧЛММК. – А-4991.

**27. Лист до Д.Л.Мордовця
10.07.1896. Єсентуки – Кисловодськ**

Возлюбленный мій дідусь!

А я оце все думаю над тим, що Ви мені прочитали із Вашій повісти «Дві доли». Міні здаєтця, дідусь, що краще було б, якби Ви трохи перемінили ту главу, де козак Гречин з'єднався з татарочкою. У Вас якось виходе, наче б тут грає роль якась-то сводня. Чи не краще було б, як би Ви передали це діло так: привели запорожці полон и посадили його на полонний двір; из того полонного двору одна татарочка, прочувши, що її зададуть геть в неволю аж до Москви, утекла нічю до Чортомлика и кинулась в річку. Піднялась по всій Січі тревога; козаки побігли, хто з хвинарем, хто з крючком, хто з веревкою, до Чортомлика... Побіг и Гречин... Гречин и витяг її із води. Як витяг він її із води, як став [одхажувать], то тут він убачив перед собою необикновенну красавицу и закохавсь в [ню]... Очнувшись и побачивши перед собою чарівного козака, татарочка теж закохалась у нього... К тому ж вона стала дивитись на нього, як на свого спасителя од смерті. Я знаю натурально одного панича, котрий витяг дівчину із води і привів її к живні, а після того вона сама прийшла до нього та й каже: «Ви мене витягли із води, ви й користуйтесь мною»... Дівчина совершенно чиста, із хорошої семьї, на все село сама краща... Можна прибавить і те, що Гречин подав надію татарочці дати средство утекти із Січі в Крим. Тільки цю всю сцену треба поставити гораздо раньше прибитія в Січ Тегія, а вже як прибуде той Тегій до Січі, то тут після ради, як ото Ви розказали об ней, треба б там же таки ударити в бубни, чи котли, и объявити об нечестивому ділі Гречина и присудити його до стовпа...

Так, голубе мій! Ви вибачайте за те, що я мішаюсь не в своє діло, але ж я це кажу не потому, що считаю себе якою-небудь цяцею, – ні, я ничтожный из ничтожных людей, а потому, що на Ваші твори я дивлюсь, як на подарунок нашій бідній українській літературі. Хочетця, бачьте, щоб воно було як лучше і як краще.

За сім цілую Вас, а Вашому братику з дружиною низенько уклоняюсь.

Дмитро Яворницькій.

P.S. Послідня глава із повісти прямо таки стоїть у мене в голові. Чарівна глава!

ЧЛММК. – А-4944.

**28. Лист до Д.Л. Мордовця
25.10.1896. Москва – Санкт-Петербург**

Москва, Поварская, д. Нефедьевой.

Широ укоханий мій дідусь!

Чи не знаєте Ви, де це у Бога дівся той Білило Кесарь¹? Чи він живий, чи він здоровий, чи він на волі, чи він у московській неволі, «чей у неволі, у ярмі, під московським караулом, у тюрмі»? А я хоть і в Москві, та на волі і вже одну «пробну» лекцію² оддубасив про запорожців (студенти аж на три лади хлопали), а тепер треба дубасити ще й дру-

гу про династичну унію Литви та Польщі³, і тоді вже край вольному «испытанію». Ну, й надоїло ж, як червива собака! Що ж Ви, коханий мій дідусь, поробляете і де у Бога Ваші мисліньки літають? Чи, може, тепер, у суботу святого Дмитра, поминаєте родичів та «прісних»? Якщо так, то споманіть і Дмитра Байду та тільки не за упокой, а доброю чаркою горілки, такою, що й Сірка (собака) не перескоче. На діряву голову Дмитра Байди, щоб йому був лебединий вік і журавлиний крик! А тепер цілую Вас у кихоть, а Вашим внукам низенько уклоняюсь. Дмитро Байда Яворницький.

ЧЛММК. – А-4945.

29. Лист до Д.І.Мордовця
26.03.1899. Москва – Санкт-Петербург

Дідусь!

Якщо знайдеться у Вас один примірник тієї програми друкованої, по якій Ви умісті з добродієм Лесевичем¹ справляли вечерок мення Т.Г.Шевченка на збіговищі “офицеров арміи и флота”, то зашліть мені його, будь ласка, по моїй адресі, і я Вас дуже подякую за те. У Вас та друкована програма повинна бути.

Ваш онук Д.Байда.

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина, кв. 22. Д.Ив.Эв(арницком)у.

26.III.1899.

Адреса:”В С.Петербург. Его превосходительству Даниилу Лукичу Мордовцеву. Столярный пер., д. 6”.

ЧЛММК. – А-4948.

30. Лист до Д.І.Мордовця
05.02.1900. Москва – Санкт-Петербург

1900, 5 февраля

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина.

Дідусь!

Чутка есть у Москві, що будим-то хтось подав до “Главного управления по делам печати” проект нових законів до літератури. Під такий шелест треба б і нам, українцям, нагадати про закони до нашої української літератури. Я хоч зараз рад виступити за це діло, але тільки скажіть мені, будь ласка, як це пробити і до кого обернутьця. Може треба буде обернутись ще до кого із московських українців та написати колективно до того “главного управления”. Не спитавши про це у Вас, я особно не хочу виступати, щоб часом не зробити якої помилки супроти усїєї громади.

Так от так, любий дідусь! Черкніть мені цидулку та скажіть, що і як, і тоді я теж гукну, якщо буде треба, до Главного Управления.

А поки що цілую Вас у шовкову бородку і зостаюсь Ваш онук Дмитро Яворницький (Эварницкій).

ЧЛММК. – А-4949.

31. Лист до К.О.Білиловського¹
03.07.1896. Єсентуки – Санкт-Петербург

Кой-які додатки про Сірка² ти найдеш, голубе мій, в третьому томі “Истории”³, окрім того я нічого не можу сказати тобі про цього славетного кошового. Здається міні, що він пішов у Січ за тим, що тоді не можна було від татар жити на Вкраїні і що татари захопили його “кревних” (як він сам писав царю) до Крима в полон. Я кажу “здається”, бо прямих на те показаній в актах я не найшов. Знайшов тільки в варшавськїм архіві королевського скарбу о прибутті до Варшави “mlodego Sierka” з свитою в 80 чоловік, і те діло буде приложено до третього тому. Скажу тобі ще от що: як скіньчу я курсу свого лічення, то вдарюсь на Чортотлицьку Січу і там проживу аж цілу неділю з тїм, щоб виудити у дідів усе те, що вони чули і балакають про грізного Сірка. І що міні трапитця, я все тобі або лично розскажу (маю бути в Петербурзі в августі), або у листу ізложу. Міні здається, що дід Мордовець⁴ добре поняв Сірка, – таки ж по моїм працям. Він написав по-українськї велику повість (листів на 30 друкованих) “Дві доли” (доля Сірка і доля Юрка Хмельниченка) і там між другими вивів козаків Юхима Яворницького, Павла Пелеху і других, а все прозведеніє посвятив міні, своєму, як він підписав, міхонопі, що водив його по скелям, по балкам та вибалкам, по Січам, та озерам, по шляхам та по бескедям. Водив, звісне, не натурально, а по книжкам тіки. Язик у діда розкішний, есть і картини чудові, а тіки якось виходе не зовсім живо. І не сказати: я прослухав тільки вісім глав, а їх, мабуть, всіх двад-

п'ять вісім. Міні шкода, що я через лікарів та не можу надовго відлучатися із Єсентуків у Кисловодськ, а то б я більше сказав тобі про ту повість діда.

Про твою "Складку" скажу, що вона вийшла слабенька⁵. Із всіх творів я вище всього ставлю "Келех" діда та два твоїх вірші про батиря та про того бідолаху, що од бідних бідний він родився... Жалко, що ти, любий мій козаченьку, не показав ні міні, ні дідові свою "Складку" перед тим, як друкувати її. Я сам не поет, але ж маю поетичне чуття і можу одлічити без помилки сміття от жемчугу. Про Щоголева⁶ тобі скажу, що Господь дав йому великий поетичний талан, та тільки Яків Іванович пролежав його на боку. Якби він "родився од бідного бідний", о, тоді б його струни золотої бандури голоснійш заграли, ніж тепер вони грають!.. Він ніколи не врів людському горю і ніколи ні єдиним шелягом не відкликнувся на поміч ближньому.

Щиро люблящій тебе Дмитро Байда.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 141.

32. Лист до К.О.Білиловського 19.09.1896. Москва – Санкт-Петербург

19.09.1896.

Москва, угол Поварской и Скатертного,
д. Нефедьевой.

Люблю тебе, мій голубе, усією душею і всім моїм серцем, бо чую, що твоє серце і твоя душа чисті як кришталь, чую, що в тебе душа поета, душа праведника. Це скільки я не читаю твого стиха, – бачу, що в тебе єсть іскорки поезії, і їх треба роздути до пламені. Що Щоголев¹? Щоголев – великий талан, а тільки у нього душа темна, серце лячне, а тіло заплило жиром. Від того і не миритця моя душа з ним; напротив того, до тебе вся моя душа розкрита. Я оце тільки що з Чортомлицької Січі, і дуже жалкую, що тебе зо мною там не було. Якби ти бачив, з якою радістю мене зустріли діди та дядьки, якби ти бачив, які пом'янки я устроїв на могилі славетного Сірка², якби ти почув, як мені виспівали там пісні старозавітні, якби ти знав, які я про того Сірка записав предання! Ех, якби ти був тоді зо мною, і як би твій дух піднявся на висоту, як би ти ожививсь, як би окриливсь мислями! Ну, та дарма: може я тобі оце все випишу задля твоєї "Складки"³, якщо вискоче свободне время, бо тепер якраз оце треба і пробні лекції писати, і курс готувати, і на уроки бігати, і коректуру держати третього тому "Истории"⁴. Як скінчу я третій том, то думаю пробігти і в Петерболотськ, щоб здати його Суворіну⁵. От тоді ми і знімимось умісті – ти, Данило Дід⁶, Солодило⁷. Це тобі добра мисль прийшла, – дуже добра! Обійди ти всіх моїх приятелів – дідуся Мордовця, Петруся Солодила, Василя Алексієва⁸ – і поклонись їм усім од мене, – скажи їм, що я тільки що повернувся од Чортомлицької Січі і шлю всім поклона від славного кошового Сірка, що лежить у садочку баби Зиновії Івановни Неліпи. Хто хоче, щоб частина душі того Сірка прибувала з ним на віку, для того я привезу гірсточку землі із його могили, бо сам набрав тієї святої землиці з-під самого пам'ятника Сірка і держу тепер у себе як саму найдорогшу для мене святиню. Маю я ще тепер собі настоящего запорожського каламаря, з якого, може, який-небудь генеральний військовий писарь писав до царів та королів, і я пишу до мого щирого та вірного друга Кесаря, якого кріпко цілую, а його дружині низенько уклоняюсь.

Дмитро Байда-Яворницький⁹.

P.S. Засипано піском із Чортомлицької Січі.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 144.

33. Лист до К.О.Білиловського 23.09.1896. Москва – Санкт-Петербург

Слухай, голубе мій Кесарю: задля твоєї "Складки" я вже приготував тобі опис "Поїздки на пепелище Чортомлицької [Сичи]"¹ на півтора друкованих листи. Так як половина її написана по-українськи, од слова до слова із слів дідів, то тобі прийдецца перевести на український тільки ті міста, де я од себе говорю. Тільки тут уже не прийдецца означати, що це твій перевод, бо тоді подума хто, що твої розговори з дідами видумані тобою з голови. По-моєму, або надрукувати так, як у мене всі слова написані, або перевести на український місто московської речі, та тільки не казати, що воно переведено тобою. Днів через три ти получиш рукопис, і тоді, як прочитаєш, то сам поймеш, що тобі з нею робить.

Що до документа на сьют курінного отамана, то я посилаю у цім листі лист із могого третього тома "Истории"², і там дід побаче хто, що йому треба. Більш того, що в моїй книзі, нема і не буде: архівний документ списан дословно, і якби в ньому більше хоч на одно слово

було против того, що я сказав, то я б уже і сам спокою собі не мав. Але ж, як дід³ захоче мати у себе документа, то я пошлю йому і документ. Мені дуже отрадно те, що ти притягуєш задля “Складки” таких міцних та талановитих людей, як дід Мордовець⁴. Візьми що-небудь і у Щоголева⁵: у нього дуже голосна і душевна ліра, хоть сам він звіряка в чоловічому тілі.

Від нині мені тепер заніколилось, а то б я хотів прочитати всю твою “Складку”, щоб ти по своїй доброті душевній та не набрав якого-небудь хламу, як ото вірші Чайченка⁶, що їми скоріш верх у трубі затикають, а не в народ пускають: і ні іскри, ні поезії, і ні слова, а ні мислі!.. Як я вчитавсь в ту “Складку”, що ти мені прислав, так їй же Богу, краще твоїх творів нема. Ота пісня киргиза про батиря – трошки смахує на “Слово о полку Ігореве” і прямо піднімає дух вгору.

Кстаті сказати, я ту твою “Складку” залишив на Чортотлицькій Січі дідам для навчання. Не знаю, чи ти ходив до Софії Никол. Таль⁷ (Сергиевская ул., д. 23, вона там і живе). Вона дуже прохала, щоб ти заніс їй (1/2 12 ч.) два екземпляри “Складки”. Якщо не заніс, то занеси. То хоч і високого коліна пані, але ж розумна і щира людина. Та ще от що: чи не збігав би ти до Вас. Григ. Котельникова⁸ – він тепер в селі – та чи не попрохав би його од мене за Павла Каєтановича Дзяковича⁹ (живе в Мелітополі, Таврич. губ., біля городської управи), щоб дати йому місто молодшого помічника надзирателя. Похлопочи, голубе мій, – Дзякович чудесна і чесна людина.

Твій Дмитро Яворницький.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 145.

34. Лист до К.О.Білиловського 01.10.1896. Москва – Санкт-Петербург

Я дуже рад, що тобі, голубе мій, прийшлась до смаку моя бесіда з “великолепными” дідами. Якщо хочеш, то я тобі пришлю і малюнок (фотографію), де мене знято коло пам’ятника славетного Сірка¹. Воно б скрасило твою “Складку”², якби тільки найшлись лишні карбованці, щоб до діла зробити ту фотографію. Скрасило б не тим, що там знята моя особа, – я себе ніде не люблю виставляти, а тим, що то ж таки до Сірка касатця. Як же що Репін³ дасть свій малюнок, то, може, фотографія і лишня буде. Малюнок Репіна придасть твоїй “Складці” велику силу, – і ти не одходи од Ільї Юхимовича, аж поки не получиш малюночка у свою правицю. Скрасе твою “Складку” і Щоголев⁴. Я б тільки хотів, щоб ти у Щоголева випрохав того стиха, де він каже:

“Сонце озеру смієтця,
Коло рибки рибка в’єтця,
Птах, що крихту серця має,
Милу піснею вітає...”

Напиши йому і випрохай у нього цього стиха. Я б дуже рад був, якби він мені увесь піймався у руки, – зараз би і вивчив, як вивчив твою пісню до поета. Що до Афанасія Георгієвича Сластьона⁵, то тобі далеко не треба ходити з ним, а піди ти на Васильєвській остров, в 9 лінію, дом № 70, кв. 24. Там він і єсть. Він на тебе ніколи не розсердитця, та й за що? Це чоловік, якого я всією душею і всім серцем люблю і поважаю. Він має високу душу і гаряче серце, що щиро і беззавітно любить свою Україну, любить все своє прошле і кохаєтця в ньому, як молодий парубок у своїй красуні-дівчині. Як добре спізнаєш його, то й ти його полубиш всім твоїм гарячим серцем. Об ньому можна те сказати, що сказано в Євангелії о Нафанілі: “Се Израиль, в нем же лукавства нисть”. Оце тобі все, що тобі треба задля “Складки”.

Тепер от об чом тебе попрохаю: знайди ти мені, сделай Божу милость, первий № «Живой старины», 1896 г., де єсть стаття якогось Смирнова про запорожців в Анатолії, куди мені той № і пришли по моїй адресі. Або скажи, тобі вислали наложеним платежом. Пелеха⁶ якось ще улітку прислав мені листа з показанієм статті Смирнова в тій “Живой старине”. Оце і все! 5-го числа я читаю “вступительную лекцию” в університеті на тему “Главнейшие моменты из истории запорожских казаков”. Якби ти спитав у Пипіна⁷, чи не можна б було її надрукувати в “Вест[нике] Евр[опы]” (на 1 печат. лист), звісно на умовах редакції⁸. Тут би дід Мордовець, [...].

Твій Д.Яворницький.

ІЛ НАНУ. – Ф. – 72. – Од. зб. 146.

35. Лист до К.О.Білиловського 07.10.1896. Москва – Санкт-Петербург

Оце ж, голубе мій, посылаю тобі дві фотографії з пам’ятника Сірка. На одній фотографії і аз єсть, та тільки так, наче б я надів на себе храк. Паскудно виходе, – найпога-

нійш отой хвіст, що одстав од мойого сюртука і стирчить наче у куцога. Теж погана хвигура і Гонтаревського¹, що стоїть у пам'ятника на другій фотографії: він взяв в руку сигару і через те усе діло спортив. Ти, як що хочеш надрукувати фотографію, зостав один тільки пейзаж без хвигур, і воно вийде бравійш, чим з такими особами, як ото я, або Гонтаревський. А проте, як хочеш, так і роби, тільки фотографію сохрани.

Щодо твого ворога, Григорова, то я ту гадюку давно знаю і давно вже хтів тебе застерегти од нього, та ніяк не випадало діло. Цей Григоров зробив мені якось, як ще жив в Петербурзі, у Василя Александровича Єнохіна, на Виборгській стороні, зробив мені, кажу, таку пакость, що у мене поліція перерила усі мої книжки – ти, Боже, бачиш, за що, – які зложені були в підпілі, під квартирою Єнохіна. З тих пір я спізнав, що той Григоров великий негодай і сукин син, яког треба берегтись, як огня. Одначе, як хочеш ти потягатись з ним, то бери собі Солодила², бо я до ноября місяця ніяк не можу виїхати із Москви до Петербурга. Оце тільки я сказав одну пробну лекцію про запорожців, як треба говорить (по уставу так!) і другу. Перша пройшла, як каже Фед. Євг. Корш³, добре; а як пройде друга (вона ж і послідня) – не знаю; а більш, мабуть, так вийде, що ні те, ні се. Факультет, бач, дав мені тему не зовсімто по моїм зубам: “Влияние династической польско-литовской унии на политический строй западно-русских земель, входящих в состав Великого княжества Литовского”. Біда та, що я ніколи не штудірував Литви і ні до кого мені тут обернутись. Хоч би ти як-небудь зайшов до Юрія Юр. Цвітковського⁴, або до Віл. Людв. Беренштама⁵ та поспитав у них про цю тему що-небудь. Може, вони, як старі преподаватели, більш ніж я, знають про це діло! Я вже багато дечого перечитав на цю тему, та тільки не знайду ніяк прямого одвіту, яке там у гаспіда було те вліяніє.

Щодо “охочекомонних козаків”, то тепер писать мені об їх – єй Богу ж! ніколи. Хай той генерал⁶ почекає до ноября, то, може, я й скажу йому що-небудь, а тепер одна Литва мені на умі та й годі!

Твій Дмитро Байда.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 147.

36. Лист до К.О.Білиловського
06.11.1896. Москва – Санкт-Петербург

І так, голубчику мій, послідня моя лекція пройшла благополучно, і я тепер принят в число ученої собратії Московського університету. Оце на днях збираюсь у Петроград, а поки що уклоняюсь низенько чесной громаді, що прислала мені телеграму і дуже дякую всім за пам'ять, що згадали бідолаху Байду¹ в московському ярмі.

Твій Д. Байда.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 149.

37. Лист до К.О.Білиловського
08.05.1897. Москва – Санкт-Петербург

Оце, голубчику мій, числа 12, або 14 я виїзжаю із Москви сперше в Харьків, із Харькова заїду днів на три до своєї сліпої матері, і звідтіля прямо на Запорожє до сліпого кобзаря, Фоми Провори¹, у Богодар, на Ганчул. Із Богодара поїду на Кавказ, в Єсентуки, а із Єсентуків – в Херсонський уїзд копати кургани до генерала Синельнікова². Як розкопаю кургана у Синельнікова, в Апостоловом, то заїду на Чортотлицьку Січ, до Сірка; а од Сірка черкану у Полтавщину до Стеблин-Каменського³, у Передерівку, де также розкопаю кургана, і після того уже у мене думки розкорячутця, [куди] мені їхати. Тепер я все дальше більше узнаю, що взявсь не за своє діло, се б то бути професором університета, і всі мої думки на Україні: де б його і як би його остатись на Україні, чи в Полтаві, чи в Чернігові, чи в Житомирі, чи в Кишиньові, чи в Каменському-Подольському. Найбільш мені подобаетця Полтава, і тільки там я буду на виду у всіх і ні од кого не сховаюсь, мені ж хотілось би, щоб мене всі забули, і щоб я сидів би сам собі у куточку тихесенько і працював поетичні твори про запорожців, знаючи тільки одного простого чоловіка і жив би тільки з однією природою. Я тепер усе лаштуюсь з паном Тихомировим⁴, щоб продати йому всю мою книжку “По следам запорожцев”⁵ за 1500 карбованьців і на них купить собі хатку на Україні. Тихомиров давав мені 800, а тепер дає 1000, та тільки дуже тяжке условія ставе, через те я з ним і не зладнаюсь ніяк. Що ти мені скажеш на мої думки? Напиши мені листа, та швиденько; напиши теж, як твоє діло з Рагозіним. Я був би рад, наче за себе, як би ти чи так, чи он як устроївсь на службі. Напиши, спасибі тобі, твій погляд на мій “очерк”, надрукований в журналі “Детское чтение” (май, цього ж таки року) “Три неужи-

данные встречи”⁶. Може що недобре – скажи, і я перероблю, як буду лагодить усю книжку. Тепер я оце вже все виудив із московських архівів, що тільки належало до запорожців. Шкода тільки те, що я кріпко простудився в архіві штаба (Лефортов дворець), бо там страшна сирість, і я оце скільки день так мучусь від лихорадки. Поки доберусь до того архіва, то зроблюсь увесь мокрий, а там засяду – від сирості дрожу.

Д.Яворницький.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 153.

**38. Лист до К.О.Білиловського
24.02.1898. Москва – Санкт-Петербург**

Любий мій Кесарю!

Був оце я на днях у Фед. Євг. Корша¹ і прочитав йому по чорновим аркушам “Максима Вітряка”². Корш прямо таки зацікавився од мого “Вітряка” і сказав мені таке, що будь-то він баче нову зорю в українській літературі...

Я знаю, що старий Корш і дуже люб’язний, і дуже палкий чоловік, а все ж таки, слухаючи його, я хотів би довести до кінця “Вітряка” і уже цілком надрукувати його. Для того, може б, ти мені, якщо твоя ласка, прислав назад рукопис, і я б де виправив, а де б прибавив, і тим би уже і вислав тобі її. Що ти на це скажеш? Тепер я хоч все ж таки і хворю, а потроху уже дещо шкрябаю. Тільки, голубе мій, писати рецензію на “Богд. Хмельницького” Старицького³ – нікогда мені. Праця Старицького гарна, [так...] гарна, а тільки який з мене критик? Я, братику, і свого не відбороню від лихих ворогів, а то ще б чуже боронити? Краще я вже потихеньку та потихеньку буду кінчати свого «Вітряка».

Той же Корш дуже прийняв до серця моє горе через те, що мою дисертацію не прийняли в Казані. Він мені виявив усі інтриги, які велись супроти мене і назвав мені усіх моїх ворогів. Тепер він от що каже: їде він до Петербурга за присідателя в екзаменац. комісію і з тим, що хоче мене провести у Петербурзькому університеті. Тільки це «саме найсекретне incognito». Він у мене на це спитав дозволення, і я здався на його розум. Хай що хоче, те й робе, а мені, істинну правду тобі сказати, тепер аж байдужесенько, чи мені дадуть магістра, чи не дадуть. Байдуже мені й те, що мене тепер мої студенти кожний раз провожають із аудиторії з палкими аплодисментами. Колись це мені за радощі було, а тепер... бай-ду-же-сенько.

Слухай сюди, друже мій єдиний: якщо тобі доведеться друкувати мого “Вітряка”, то я тебе прошу не перемінйай моє правописання і друкувати так, як я пишу, а не так, як пишеш ти; ти пишеш: “воно діється”, я пишу “воно діється”; ти пишеш: “треба довідатися”, я пишу: “треба довідатися”. Так, як я пишу, писав Квітка⁴, писав і Шевченко⁵, пише і Щоголев⁶, так на що ж його вигадувати новину? Я тебе прошу не перемінйай мене у цім, або ти мене так уразиш, що мені гидка і праця моя стане. Така у мене уже натура.

Твій Д.Яворницький.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од.зб. 164.

**39. Лист до К.О.Білиловського
22.02.1906. Санкт-Петербург – Катеринослав**

Друже мій єдиний Кесарю!

Ти, певно, уже одібрав рукопис моєї повісті “За чужий гріх” і устрахнувся, убачивши перед собою величезну книгу. Не лякайся, голубе мій, а візьми в руки, сядь та й прочитай з початку і до кінця, а тоді швиденько й напиши мені, чи путячий оце у мене твір, чи непутячий і чи слід його друкувати, чи зовсім не слід. А проте, як би воно там не було, а знай, що у мене дубліката нема, і коли згубитьця у тебе рукопис, то ото йому і кінець. Знов написати я не здолаю, бо почуваю себе дуже хворим, і якби ти мене убачив оце зараз, то вбачив би тільки мою тінь, а не живу людину. Через те я тебе і прошу – сядь та вичитай за п’ять, за шість день, а тоді й надішли назад, з твоїм правдивим і щирим словом.

Ти сам здорово знаєш, що я тобі вірю, як богів, бо тобі дано і талант критика, і талант поета, і талант філософа, і талант ученого чоловіка. І те ти знаєш, що я через тебе ж таки в останні роки почав писати повісті, залишивши історичні праці. Я вірю, що у тебе і справді нема вільного часу. Але коли ж у тебе була вільна година? Краще було б, як би я сам тобі вичитав, так як же його це зробити, коли тепер приїхати мені сто верстов та й то тяжко. Слабий я, братику, дуже слабкий став. Руки, ноги, голова, живіт – усе не хоче мені служити і все так і тягне мене до ліжка, до канапи, до подушки. Часто так тяжко, що

взяв би згорнув руки та й усе... Ось і тепер вожу пером по листку, а голова сама від себе так і хилитця до столу. Лихо моє ще і в тому, що нема тутечки жодної людини, щоб прийшла та розважила мою тугу та розвіяла мої тяжкі думи.

Не судилось мені бачити тебе в Катеринославі, а це було б велике і певне благо за-
для мене. Зосталось тільки удовольнитись твоїми листами, яких я жду, як манни з неба.

Твій і душею, і серцем Д. Эварницькій.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 174.

**40. Лист до К.О.Білиловського
19.03.1906. Катеринослав – Санкт-Петербург**

Ото ж мені, голубчику мій рідний, і хотілось, щоб ти вичитав мій твір і сказав мені правду, щирю правду, що з мого твору вийшло. Але як почув я, що тобі треба їхати аж до Петрозаводська та ще як вичитав я власними очима твого листа, де ти пишеш, що тобі дуже ніколи і що ти стомлений до кінця своєю персональною працею, то це і примусило мене швидко написати тобі, щоб передав ти мого рукописа куму Петрові¹ та добродію Стебницькому². Мені велика шкода, що тобі ніяк не можна вичитати моєї повісті до кінця.

Що усіх українських критиків я лічно, окрім тебе, не знаю нікого, хто б найкраще видів усі мої нестатки і сказав, чи варт, чи не варт мені друкувати мою повість такечки, як вона у мене написана. Тепер що ж виходить? Тобі ж як не можна її вичитати, мені ж не можна її засилати до Петрозаводська. Нехай вичита її Петро Януарович Стебницький і напише мені зразу після Великодня, 10 числа квітня. Як же що і йому нема часу читати чужу нісенітницю, то скажи йому, будь ласка, хай і не турбується починати, а зразу висилає мені до Катеринославу. Одібравши рукопис, я уже більше нікому його не пошлю, а положу в шухляду та й нехай він лежить в ній до счасливого часу, коли я або видам його в світ, або ж спалю в грубі. Почав був я ще одну повість "Поміж панами"³, де хотів вивести усіх українських панів, яких я знаю особисто, та впевнившись, що у мене і тутечки нема талану ані крапельки, покинув писати і вже півроку не торкаюсь і руками до паперу. Ніщо мене не веселить і ніщо не тягне до праці. Я хожу як неживий, і зовсім ховаюсь од людей. Якби були гроші, ударився б в далеку мандрівку, то може б розважив свою тугу. Та шкода грошей у мене, окрім довгу банкового, нічого нема, і я навіть не можу виїхати далі гряниць своєї губернії на земських дарових конях.

От так, друже мій. Гірко тобі, не солодко й мені. У тебе є хоч віра в себе, охота до праці; у мене нема нічого того.

Твій Д.Эварницькій.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 175.

**41. Лист до К.О.Білиловського
06.08.1918. Катеринослав – Феодосія**

Любий і дорогий друже!

Як ти там у Бога проживаєш в своїй Феодосії? Що поробляєш¹ і як себе почуваш? Чим можеш похвалитись і чим поскаржитись? Хотів би тебе побачити і поговорити по щирості, одвести свою душу, так де ж тебе узяти і як тебе побачити? Ні часу, ні способу вибратись з дому. Оце усе читав лекції по-українськи аж чотирьом курсам, а швидко розпочну читати в місцевому університеті, куди мене вибрали професором по кафедрі історії місцевого краю і Запорожжя.

Трохи запізно вибрали, та уже нічого робити, треба читати, бо люду ученого на нашій Україні дуже мало, та й ті, які єсть, більш лаютьця та гризутьця, а не читають лекції. Читав би я залюбки навіть на два fronti, в Катеринославі і в Полтаві, куди мене теж тягнуть, та ото горе моє, що я бачу тільки одним оком, [...] у мене дуже уклікає. Приходитця більш брати не очима, а пам'ят'ю. Думаю, що якби ти показавсь чи в Катеринославі, чи в Полтаві, то і тобі б дарували право професора і дали б яку-небудь катедру по медичній [...] Так ти ж засів в агарянській землі, як на горі, і ніде не являєш своїх очей на Україні.

Од щирого серця вітаю тебе і всю твою сем'ю.

Душею і серцем твій Д.Яворницькій.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 176.

**42. Лист до Д.І.Багалія¹
01.09.1888. Санкт-Петербург – Харків**

Только теперь я, многоуважаемый Дмитрий Иванович, убедился в полной моей неспособности к науке! В самом деле, работал почти восемь лет над своим «Запорожьем»² и теперь за это самое «Запорожье» Антонович³ меня бранит, Лазаревский⁴ костит, а Вы ругаетесь. Принимаю это не только без всякого озлобления с моей стороны, но даже с полным уважением ко всем моим критикам.

Да, прочитав все свои работы, я убедился, что едва ли я могу принести какую-либо пользу своему краю на поприще науки. Думаю, что теперь ещё вовремя остановиться и сложить с себя звание «учёный». Пусть занимаются наукой люди способные к ней, а не профаны, подобные мне. Каюсь, что я не пришёл к такому сознанию раньше немногими годами. Потрачено много времени, сил и средств, а к чему? К тому, чтобы после всего этого сказать самому себе: «Нет, друг, это совсем не твоё дело!!!» И так, Дмитрий Иванович, благодарю Вас за Ваш чистосердечный отзыв о всех моих работах; Вы справедливо осудили их, сделав для меня ясным то, что у меня только неясно, хотя и давно, бредило в голове.

С полным почтением пребываю к Вам, Д.Эварницкий.
IP НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 46389.

**43. Лист до Д.І.Багалія
Санкт-Петербург – Харків**

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Вам, конечно, известно имя педагога и директора частной гимназии, Як. Гр. Гуревича¹; небезызвестно, без сомнения, и то, что г. Гуревич предпринял издание нового журнала «Русская школа». Вот этот самый г. Гуревич обращается к Вам через моё посредство с предложением такого сорта: не возьмете ли Вы на себя труд написать разбор и с научной точки зрения оценить все ходячие учебники по русской истории, каковы – учебники Иловайского², Соловьёва³, Рождественского⁴, [...] и некоторые другие, для напечатания в журнале «Русской школы». Гонорар за печатный лист – 50 рублей; деньги могут быть высланы даже теперь.

Вместе с этим, тот же Я.Г.Гуревич просил Вас узнать, к кому можно обратиться за разрешением напечатать разбор учебников по всеобщей истории профессора М.Н.Петрова, приложенный в одном из его курсов древней истории, читанной студентам Харьковского университета.

Ответом поспешите, непременно до 15 числа настоящего месяца.

Адрес: СПб., Сергиевская ул., д. 31, кв. 18. Дм. Ив. Эварницкому.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 262.

**44. Лист до Д.І.Багалія
27.01.1892. Харків – Харків**

Достоюноуважаемый Дмитрий Иванович!

Не могу не высказать Вам того, что лежит у меня на душе. Я пришел к Вам, как к человеку, которого я привык всегда считать, безусловно, честным и несомненно талантливым; не думал я искать у Вас диплома на звание учёного или неучёного человека, – мне этого и не надо. Между тем Вы тот же час предъявили Ваши строгие требования к моему труду¹, ещё и не видевшему света, и уже заранее объявили его ниже научной ценности. Скажите, к чему мне Ваши наставления? Я пишу так, как умею и как могу; свою несостоятельность как учёного давно знаю, в особенности же убедился в том за последние два года. Теперь, если я и выпускаю первый том «Истории», то это дань прошлому, будущее же от меня не увидит ни одной строчки, так как за первым томом я ставлю точку с серьёзнейшим намерением никогда не возвращаться к моим некогда любимейшим, но теперь опротивевшим занятиям. По всему этому всякие наставления меня только раздражают и вызывают на резкость, какую я позволил себе, против всякого с моей стороны желания, и в отношении Вас, в чём искренне и чистосердечно приношу Вам моё извинение.

Примите уверение в полном уважении к Вам Вашего усердного почитателя Д.Эварницкого.

Рождественская ул., д. №10, квар. проф. Попова.

27.1.1892.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 263.

**45. Лист до Д.І.Багалія
14.05.1923. Катеринослав – Харків**

Високоповажний і дорогий Дмитро Івановичу!

Гаряче прошу Вас прийняти під Ваше могутнє крило подавця цього листа, секретаря Катеринославського губернського архівного правління, Івана Глібовича Чернявського. Це людина розумна, працююча і в нашій архівній справі незамінна. Він працює не то що за двох, а прямо таки за десятеро чоловік. Додайте йому духу, розкрийте перед ним широкі шляхи, по яких нам треба йти далі в нашій тяжкій праці, напутіть нас, як нам вийти із важкого становища в грошовій справі. У Вас багато знання, у Вас багато енергії, коло Вас сильні люде, то ми і звертаємось до Вас з проханням підтримати нас в скрутну для нас і лиху годину. Які ж наші нужди, які вагання і які хотіння, про все те Вам докладно доведе Іван Глібович Чернявський.

Дуже хотілось би знати, як Ваше здоровля, що Ви тепер друкете і де в Бога вітають Ваші мисльонки. Всією душею Ваш Д. Яворницький.

14.V.1923.

ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 46390.

**46. Лист до Д.І.Багалія
22.06.1924. Катеринослав – Харків**

Не думайте, високоповажний і дорогий Дмитро Івановичу, що ми, не подаючи Вам так довго про себе ніякої звістки, нічого тут не робимо. Навпаки того: ми остільки натягли до себе архівного матеріалу, що через нього і пролізти в помешкання ледве-ледве можна. Працюють у мене добре Василь Олексійович Греків¹, Хведір Григорович Глазунов², обидва з вищою освітою; єсть ще і третій працівник, Трохим Миколаєвич Романченко³, гарний, дуже гарний працівник, та на жаль великий, хворий на сухотку. На цих трьох я не можу жалігись Вам. Заносу скаргу тільки на секретаря нашого Івана Глібовича Чернявського: ми всі щоразу нагадуємо про відчит до центру: “Та ось я зберу увесь матеріал, ось я...” Так збирався він, усе збиравсь, аж поки Ви не надіслали нам Вашої ноти. В канцелярських справах Чернявський дуже млява людина: тутечки з ним одна морока та й годі. Я дуже б хотів, що б із Главарху написано було до нашого губарху – усунути од секретарства Івана Чернявського, а замість нього виставити другого чоловіка. Тоді б Ви усім нам розв’язали руки і більше б ніколи не нагадували про відчити до Главарху. Тим більш, що у Вас якраз єсть тепер і певна рація.

Окрім того, що тут нам завдає добродій Чернявський, ми страждаємо дуже ще і од безгрішша та байдужісти місцевого начальства до нашої архівної справи. Два наші помешкання стоять без вікон, канцелярія без того, чим пишуть, ні печей, ні меблів – нічого такого ми не бачемо. За все піврічча теперішнього року ми виканючили для перевозки матеріалу усього навсього 35 карбованців, і якби я не витягав для того із власної кишені грошей, то в наших архівних помешканнях вільно літали б горобці та вільно б мостили на пустих полках свої гнізда. Крізь щілини дроту, яким я [...] за свій кошт, заплутав вікна в архівних будинках, приютські діти тягають довгими залізними крючками архівні “діла” і збувають їх на базарі. Ми просимо, молимо наше начальство захистити нас в наших бідах, та даремні усі наші благання...

Більш за всіх страждаю я, бачучи як гине уся наша архівна справа. Я гаряче подякував би Вам, дорогий Дмитро Івановичу, коли б Ви, замість мене, призначили головою нашого губарху Вас. Олекс. Грекова, а мене зовсім би усунули згідно моему прохання.

Я хотів би з Вами дрібно поговорити про все, що у мене накипіло в моїй хворій душі, та для того треба б було мені приїхати персонально до Харкова, а втім я не знаю, чи знайду я Вас зараз у місті, чи ні. Я міг би, з Вашого благословення, і лекцію вичитати в Харкові “По руїнах Запоріжжя” з тіневими картинами, та не знаю, чи буде тая моя лекція у моду в наші теперешні часи...

Було б ще краще, як би Ви й сами приїхали до нас та подивились на нашу справу. Ви знаєте, де я живу, і я б дуже був радий обняти Вас в мойому будинкові і помістити Вас в башті, звідкіль і Дніпро, і степ, і Самара річка – усі перед Вами на долоні будуть.

На цьому слові бувайте ж, дорогий Дмитро Івановичу, здорові та веселі, живіть довго і щасливо на велику користь нашої рідної неньки України.

З щирою і правдивою до Вас повагою Д.Яворницький.

22.VI.1924.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 264.

**47. Лист до Д.І.Багалія
26.04.1926. Катеринослав – Харків**

Од щирого серця дякую Вам, високошановний і дорогий Дмитро Івановичу, за Ваші книжки, які надіслали мені персонально і до книгозбірні краєвого музею в Катеринославі. Багато Ви зробили для Харківщини і взагалі для всієї України, і імня Ваше буде жити во віки і віки. Працуйте й надалі, і все те буде на велику користь нашої дорогої і рідної України. Працуйте, поки володаєте рукою, поки в Вас жива душа і б'ється щире українське серце!

Знаю, що задумали видавати журнал архівної справи¹. Знаю, що до Вашого журналу надіслав свою статтю наш В.О.Греків², яку він склав на основі нового архівного матеріалу, який він буцим-то одкопав недовечко в наших архівах про бунт в Запорозжській Січі 1768 року³. На це я Вам скажу лише одно: той матеріал, з яким носився і зараз носитця В.О.Греків, увесь цілком надрукований в роботі мого брата у других (двоюрідного брата), студента Київського ун-ту Н.Н.Терновського⁴ під назвою "К истории Запорожского края", Катеринослав, 1904. Виходе так, що Греків "одкрив" те, що давно вже "одкрито" Терновським.

Коли хочете познайомитися з тією роботою, то я на деякий час можу вислати названу роботу Терновського, і самі побачите, чого коштує стаття В.О.Грекова. Я пишу Вам про це для того, щоб Ви не печатали того, що вже давно напечатано.

З правдивою і щирою [до] Вас повагою Д.Яворницький.
26.IV.1926.

За Ваші книжки ще раз Вам дякую.
ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 265.

**48. Лист до Д.І.Багалія
06.07.1929. Дніпропетровськ – Харків**

Од щирого серця дякую Вам, дорогий і високошановний Дмитро Івановичу, за Вашу ласку та прихильність до мене! Поки мого віку не забуду того, що Ви зробили для мене¹.
Всією душею Ваш Д.Яворницький.

6.VII.1929.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 266.

**49. Лист до М.Ф.Сумцова¹
28.09.1907. Катеринослав – Харків**

Екатеринослав,
1907, IX, 28,
Дворцовая пл., д.6.

С удовольствием посылаю Вам, дорогой Николай Фёдорович, мою монографию о кошевом атамане Иване Дмитриевиче Сирке², уроженце с. Мерефы Харьковской губернии³. В замен этого усерднейше прошу Вас написать две-три строчки о новом моём творе «За чужий гріх»⁴ в харьковской газете и в нашу екатеринославскую «Русскую правду»⁵, редактируемую Иван[ом] Вас[ильевичем] Тищенко. Я хлопочу единственно о ходе книги. Напечатание её стоит мне 1008 рублей, а ход на подобные книги без политической тенденции последнего пошиба слишком слаб. С моей стороны выступать с таким твором – мужество.

Всей душой Ваш Д.Яворницький.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од.зб. 1296.

**50. Лист до М.Ф.Сумцова
05.10.1911. Катеринослав – Харків**

Низенько уклоняюсь вельмишановному і навіки незабутньому Миколі Хведоровичу і доручаю йому мойго кобзаря-вихованця Грицька Кожушка¹. Дуже прошу вислухати його і одкрити йому шлях у рідному Харкові.

Усією душею і серцем Д.Яворницький.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп.1. – Од.зб. 1297.

**51. Лист до М.Ф.Сумцова
25.11.1913. Катеринослав – Харків**

Дорогий і любий мій Миколо Федоровичу!

От щирого серця дякую Вам за Ваше привітання в день мойого ювілею¹, а також і за Вашу статтю про мене в газеті "Южный край"². Промова дійшла "До мойого серця і зогріла його". Дуже хотілось би міні обняти Вас у той день, коли вітали мене мої катеринославські дру-

зі, але я мусив удовольнитись Вашим щирим словом до мене. Якщо Ви друкуватимете про мене статтю в Вашому "Вістнику", то зробіть у ній маленьку поправку – дід і прадід мої були двоюр'яне і писали себе "Яворницькими", – ото ж і хутір мені достався в Зміївському повіті коло Гомольти "Яворницький", а батько мій був діаконом у селі Сонцівці, Харківського повіту.

Ще раз од усього серця дякую Вам за Ваше гаряче до мене слово і бажаю усього найкращого, чого і самі собі бажаєте. Не пишу Вам дуже багато, бо бачу після операції так погано³, що ледве соваю перо по цьому паперу. Усім серцем Ваш Д.Яворницький.

Я б дуже хотів мати в музеї Поля Ваш журнал "Вістник історико-філологічний", з 1909 gratis, якщо можна; а якщо не можна gratis, то за гроші.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. – 98.

**52. Лист до М.Ф.Сумцова
03.02.1914. Харків – Катеринослав**

Вітаючи Вас од щирого серця, доручаю Вам, вельмишановний Миколо Федоровичу, оцього кобзаря Степана Пасюгу (Пасюга)¹.

З щирою і правдивою до Вас повагою Д.Яворницький.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. – 99.

**53. Лист до М.Ф.Сумцова
05.12.1914. Харків – Катеринослав**

Вельмишановний і дорогий Миколо Федоровичу!

Будь ласка, напишіть мені, скільки вийшло усіх томів "Харківського збірника" (Літературно-научне приложение к Харьковскому календарю). У мене єсть тільки десять випусків, а хотілось би мати усі, скільки їх надруковано. В тих "Збірниках" дуже багато цікавого етнографічного матеріалу, із якого я вибираю окремі слова для українського словника. Поки що у мене зібрано із живих уст і ріжних книжок 6700 слів, таких, яких немає в "Українському словнику" Грінченка¹. Передивляючи джерела, якими користувався добродій Грінченко для "Словника" я убачив, що він зовсім обминув деякі видання, показані в Вашій книзі "Малюнки з життя українського народнього слова" (1910 р.).

Дуже трудно добути увесь той матеріал, який показали Ви у Вашій книзі, а проте усе ж хотілось би його чи так, чи інак, передивитись. Чи не стали б Ви, спасибі Вам, якнебудь мені на допомозі? Деякі з книжок я міг би купити, а деякі переглядіти і назад повернути.

До речі, сказати, в Вашій книзі ніде не згадано про дванадцять книжок чорноморських пісень з нотами добродія Бігдая², які він видав про кош Чорноморського війська. Треба було б Вам теж згадати між інчими працями і про мої "Запорожжя"³ та "По следам запорожцев"⁴, де маюцца народні перекази про чортів, а у Вас же є окремих виділ в книжці: "Чорти, відьми і тощо".

З щирою і правдивою до Вас повагою Д.Яворницький.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 1400.

**54. Лист до Б.Д.Грінченка¹
14.09.1900. Москва – Чернігів**

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина².

Вельми поважний Борис Дмитрович!

Вичитав я Ваш збірник "Хвиля за хвилию"³ і по щирій правді Вам скажу, що це дуже доладна штука. Із Ваших творів мені найбільше прийшлась до душі "Смерть отаманова"⁴. Це високо поетичний вірш, і я його вивчу на пам'ять, як виучую я Шевченка, Щоголева і других наших талановитих поетів. Якщо Ви будете лаштувати новий який збірник, то я радий буду і від себе дещо укинути туди, або з прози, або з поезії.

А тепереньки низенько Вам уклоняюсь і вітаю Вас найщирим вітанням.

Д.Яворницький (Д.Яворницький).

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40206.

**55. Лист до Б.Д.Грінченка
19.01.1901. Москва – Чернігів**

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина.

Вельми поважний Борис Дмитрович!

15-го числа цього місяця я звернувся з Кубані в Москву, а 16-го написав в Варшаву до генерала А.Я.Талья¹, просячи милості у нього перед гаспидом Андрієвським² за Вас і за Вашу дружину. Але генерал Таль і на сей день не подає од себе ніякої звістки; то може

так, що й овсі не подасть, якщо дізна, яку колотнечу підняла проти Андрієвського, товариша Таля, наша граф[иня] Уварова³ через заборону Андрієвським моєї лекції в Чернігові. Як тільки я з'явивсь до Москви і прийшов у Археологічне засідання, так тутечки графиня зразу до мене з питанням, як, що і за віщо? Я все розказав, як було, і графиня звеліла те все записати у протокол і прохати у Андрієвського "офіційного роз'яснення", яку він власть мав забороняти читати те, що дозволили аж два міністри. Так ось бачите, тепер не до того, щоб писати Талю і через Таля прохати Андрієвського дати Вам посаду в музеї Тарновського⁴. Краще буде, як Ви сами усе докладно напишите графині Прасковії Сергієвні Уваровій (Москва, Леонтєвській пер., собств. дом) про те, які капості робе в Чернігові Андрієвський усім нашим бідолашним землякам і як він лютує над Вами і не дає Вам дихати. Я оце [...] розкажу Уваровій про Вашу безщасну справу в Чернігові і, може, з цього скоріше користь задля Вас буде, ніж з того, як знов писати Талю.

А проте, якщо хочете, то я знов напишу йому, пам'ятаючи слово Боже, що хто стука, тому відчиняють, і хто просе, тому дають. Завтра, 20-го числа, у неділю, піду я до гр. Уваровій, і що вона мені скаже, про те напишу Вам.

Щиро прихильний до Вас і Вашої дружини Д.Еварницький.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40204.

**56. Лист до Б.Д.Грінченка
23.10.1901. Москва – Київ**

Книжки Ваші і листа, шановний Борисе Дмитровичу, я одібрав і дуже дякую Вам за них. Відбитків "Русская мысль"¹ не дає, через що вислати Вам мою Гайдамаччину я не можу².

Відбитки "Долі"³ маю і не загаюсь Вам надіслати. Про Ваше оповідання "Письмо" побалакаю з Вуколом Михайловичем Лавровим⁴ і з Віктором Олександровичем Гольцевим⁵. До сього часу вони слухались мене, і я раз-по-раз прохав їх за Кониського⁶ і його праці, які вони і друкували в "Русской мысли".

Сам я тепер потроху та помаленьку шкрябаю оповідання "За чужий гріх"⁷, те, що почав писати ще торік. Улітку я зовсім нічого не писав, бо почував себе не зовсім добре. А щоб часу не гаяти, я узявсь одному пану⁸ копати могили задля його колекції древностей, і він мені заплатив 300 карбованців. Ті 300 карбованців я зразу вислав у город Владимир-на-Клязьмі, де, як Ви знаєте, друкую "Источники для истории запорож[ских] козаков"⁹. Надрукував уже 95 аркушів та ще, мабуть, буде близько 45 аркушів. Он куди грошків дай та подай!

У цей рік Москва мені страшенно нудна стала, і якби мене гаспид виніс з неї куди-небудь у Запорожжє, у хуторець, коло дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком. Там би я робив те, що хочетця робити, а не те, що треба "офіційно". Іноді, чуєте, і рота не хочетця розкривати, а тутечки іди та читай лекцію... Ненавижу я це діло, так хто його зна й як! Так нікуди ж податись, нічим же у світі і жити. Якби за нашу українську працю так хоч би мало платили, то хоч на хліб заробити, сидячи десь на хуторі, так коли ж у нас скрізь одні злидні. Ото ж і виходе: сиди в Москві та вчи на свою голову кацапську молодняк. От так, голубе, і Вам погано тай мені не солодко.

Ходить же здорові!

Душею Ваш Д.Яворницький.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40201.

**57. Лист до Б.Д.Грінченка
24.08.1902. с. Веселе Олександрівського пов. Катеринославської губ. – Київ**

Вельми поважний Борисе Дмитровичу!

Оце тільки сьогодні я одібрав от пана Малинки¹ мої лексичні матеріали та тепер і не знаю, як мені бути з Вами. Ви писали мені, щоб я, якомога, швидко вислав Вам їх; а як тепер пройшло після того уже більш місяця, то, мабуть, тепер уже пізно буде. Як же що не пізно, то черкніть мені зараз же, і я поспішусь Вам вислати їх, але з такою установою: кожне слово, яке Ви візьмете із могого словника, Ви помітите: "Из словаря Д.Э." Далі, зараз же, як тільки Ви візьмете усі слова, яких у Вас не буде, Ви вернете увесь мій словничок, цілком, себто 1500 слів. Я боюсь, як би він не згаснув як-небудь, а це буде задля мене велика утрата, бо дупліката словнику у мене нема.

Оце Вам і вся установа. Щодо мого оповідання "За чужий гріх"², то я його останні часи зовсім покинув: ніяк воно мені не подобаєтця. Дедалі – я все більше і більше бачу, що у мене ані на що немає хисту, і хисту і кебети. А ще після того, як я вчитав рецен-

зію на мій твір С.Р. в “Русских ведомостях”, я зовсім упевнився, що у мене ані крихти немає талану літерата. Через те і не має охоти братись за оповідання та кінчати його.

Оце Вам і все.

Ходить здорові та счасливі. Д.Еварницький.

До п'ятого вересня адреса:

г. Александровск, Екатеринослав. губ., контора графа Канкрин³, мені.

Після 5-го вересня: ст. Камишно, Полтавск. губ., Миргородск. уезда, мені.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40200.

58. Лист до Б.Д.Грінченка
03.09.1902. Веселе Таврійської губ. – Київ

1902, IX, 3,

с. Веселое Таврич. губ.

Вельмиповажний Борисе Дмитровичу!

Оце ж Вам посилаю 1515 слів українських і щиро прошу Вас зараз же, не [...], і вернути їх мені назад, як тільки Ви ними скористуетесь. А як будете брати яке слово, то пишть ще і цілу фразу, яка звичайно написана у мене нижче кожного слова.

Я буду з великою жагою ждати, поки вийде Ваш словник¹. Я знаю, що Ви добрий працівник і діло зробите, а це мене і веселить. Як би так нам сотворити такого українського словника, як ото сотворив Даль² російського. Був колись-то в Екатеринославщині добрий діяч по цьому, Григор[ій] Антон[ович] Залюбовський³. Він виїздив, як слідчий, усю губернію і скрізь, де йому траплялось, записував українські слова. Нарешті, він зробивсь членом суда в Екатеринославі і тамечки умер. Свій лексичний матеріал він для чогось-то доручив слідчому Майдачевському, що живе в “Александровске”. І тепер цей, анахтемський Майдачевський, уже кілька років, і сам не друкує і другим не дає друкувати того коштовного матеріалу⁴. Кілька разів обіцав мені дати, та так і не дав, проклятий чоловік. Напишіть Ви йому, може, таки хоч Ви видряпаєте. Така уредна подлюка! Він був колись-то мировим у “Новомосковске”, а тепер живе в “Александровске”. То Ви напишіть Якову Павловичу Новицькому⁵ (власний дом), нехай він, од Вас, піде до того гаспіда та усовістить його. А Ви скажіть, що на Новицького “взірає” увесь Київ.

З усією душею Ваш Д.Еварницький.

Пишіть: Камишно, Миргородск. у. Петру Алексеев. Малинке для передачі Д.И.Э.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40199.

59. Лист до Б.Д.Грінченка
27.04.1903. Катеринослав – Київ

Екатеринослав
Новодворянская ул,
д. Вильчура, квар. Синявского
1903, IV, 27.

Вельми поважний Борисе Дмитровичу!

Ви, певне, знаєте, що в 1905 році буде з'їзд археологічний в Екатеринославі¹, в самому серці Запорожжа. Знаєте, певне, і те, що Екатеринослав у цім ділі не може обійтись без мене, а я не можу обійтись без допомоги од земляків. За цією допомогою я звертаюсь і до Вас. Я от екатеринославського земства прошу Вас щиро і гаряче узяти на себе з'організувати етнографічний віділ, для чого Вам треба приїхати на чотири місяці в Екатеринослав і взяти за це 75, або ж і всі 100 карбованців та місяць плати, та й не на одно, а аж на три літа. Якщо Ви згоджуєтесь на це², то зараз же стукніть мені телеграму по тій адресі, що у мене написана, та й зараз же, якщо можна, приїздить до мене в Екатеринослав, прямо в дом Вільчура, квартира директора Коммерческо-го училища Синявського³.

Якби Ви тільки приїхали, то ми б тутечки добре б діло зробили та й дещо поговорили б про інчі справи – і лексичні і літературні. Я оце скінчив уже свою повість “За чужий гріх”, але ніяк не наважусь отдавати її до друку.

Усією душею Ваш Д.Еварницький.

Вашій пані⁴ низенько уклоняюсь.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40196.

**60. Лист до Б.Д.Грінченка
10.11.1903. хут. Будаківка – Київ**

Вельмиповажний добродію Борисе Дмитровичу!

Я думаю, що Ви уже скористувались моїм лексичним матеріалом, який я Вам послав більш року тому назад, і тепер вернете його мені назад. Будь ласка, надішліть його по адресу: “Камышно, Полтавской губ[ернии], Миргор[одского] у[езда], Петру Алексевичу Малинко для передачи Д.И.Э[варницкому]”.

Він мені потрібний і для того, щоб частіш у нього заглядати, і для того, щоб до нього нові слова прикладати, яких у мене уже чимало зібралось. Та, може, біля того матеріалу, який тепер Ви постягали до себе, мій уже і ніщо є. А особливо, як ото той матеріал, що його зібрав небіжчик Григорій Антонович Залюбовський¹.

Чи так, чи інак, а я дуже подякую Вам, коли вишлете усі мої листочки та ще до того і напишете, як посоветця Ваша праця коло українського словника. Хотів би я також знати і те, де у Бога Ваші мисленки літають і чи не пишете Ви чого новенького після останнього оповідання, яке друкували у “Київ[ській] старині”².

Я оце зовсім скінчив оповідання “За чужий гріх” і тепер доручив переписати його тутеньки одному хлопцеві. Тільки хлопець цей пише нешвидко і має скінчити його геть в кінці грудня місяця. Воно, бачте, налихо мені, вийшло дуже велике: аж 855 сторін[ок]. Написав я ще й друге, маленьке, оповідання “Христос в серці чоловіка”³. І це вже зовсім готове, тільки треба теж переписати. А оце, – звичайно Ви уже знаєте, – я надрукував два томи “Источники для истории зап[орожских] козаков”⁴, які мені коштують не менше, як 3^{1/2} тисячі карбованців, окрім очей, поясниць та безсонних ночей. А тепер уже не знаю, за що і братись: “ум розкарячивсь”. Думка є, щоб написати оповідання про наше українське панство⁵; думка, щоб і скінчити “Історію запорозьких козаків” (4-й том)⁶. Та ще ж думка, щоб і накопатись досить могил у перейдуче літо задля того українського збіговища (я кажу, українського, а не археологічного), яке буде в 1905 році в Катеринославі.

Може, добрі люди порадять мені, за що краще мені узятись; а поки що, щиро вітаю Вас і низенько уклоняюсь Вашій пані і Вашій доні.

Усією душею Ваш Д.Яворницькій.
ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40193.

**61. Лист до В.Л.Левицького¹
01.06.1892. Ташкент – Станіславів**

Шановний добродію!

Вибачайте, що так довго не послав Вам моєї “Історії запорозьких козаков”². Шкода, бачте, та, що мене заслали аж у Туркестан (Середню Азію) задля археологічних розкопок³. Тепер я у Ташкенті, де отримав і Ваш лист до мене, од 16 мая. Ви питаєте мене, чи єсть ще яка робота по історії Запорожжя, окрім моєї. На це скажу Вам, що така робота є і зветця вона “Історія Нової Сеци” Скальковського⁴. Але ж вона міні дуже не нравитця, бо автор її не любив запорозьців⁵ і підроблявся під офіційний тон московський, будучи сам ляхом по батькові. Окрім того він узяв тільки Нову Січу, т. е. момент історії козаків з 1734 по 1775 год, а весь XVI і XVII вік зовсім не чипав.

Потім Ви питаєте мене за мою біографію. Біографія у мене не пишна. Дід і батько мій писались Яворницькій, а міні у школі якійсь дуринь причіпив букву “Э” і вийшов я Эварницькій, а воно на ділі “Явор”, дерево таке, що здаєця на клена, тільки листи зеленіш, з зубцями на кінцях, і більше від листа клена. Родивсь я в Харьковской губернії, Харьковського повіту, в селі Солнцевки, в 1855 году, 26 октября, учивсь сперше дома, а потім в Харкові; в 1877 году поступив в Харьковській унів., скінчив курс історико-філологом і був оставлен по кафедрі русской історії, але ж найшлись такі людці, що заставили мене іскати щастя в других університетах. Так я переїхав в Петербурх, там жив сперше уроками, а потім літературою; тепер же очутивсь у Туркестані, де колись був і Александр Македонський⁶, і цариця Семіраміда⁷, і Кір цар перській⁸. Тут, мабуть, і зострану, бо край дуже добрий і дуже багатий в археологічному отношені.

Адрес мій такий: Ташкент, Наманганській проспект, д. Меллера, его превосходительству председателю суда, Семёну Васильевичу Сукачёву для передачи Дмитрію Ивановичу Эварницкому.

З тим бувайте здорові!
Дмитро Яворницькій.

На арк. 1 – штамп: “Бібліотека Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка у Львові”.
ІЛ НАНУ. – Ф. 61. – Од. зб. 880.

62. Лист до К.Паньківського¹
26.02.1894. Самарканд – Львів

26/II 1894.
 Самарканд,
 Чилекская ул.,
 д. Кулик.

Поважний добродію!

Номер Вашої “Зорі”² я получив не в Ташкенті, а в Самарканді, куди я переїхав ще з торішнього року, в травні, і думаю прожити, доки вертатись міні в Петроград³. За газету дуже дякую і в заміні того обіщаю Вам співпрацювати в “Зорі”. На перший раз можу Вам послати замітку “Де шукать Жовті-Води” (місто битви гетьмана Богдана Хмельницького з ляхами в 1848 році). Вопрос о місті Жовтих-Вод уже піднімався у нас, але ж одвіту на нього статичного досі не дано; маю матеріал, що точно показує, де ті Жовті-Води знаходяться, і на тому матеріалі думаю написати замітку задля Вашої “Зорі”⁴. Тільки вибачайте, поважний добродію, якщо я трошки заборюю з своєю заміткою, бо теперечки я працюю (і уже кінчаю) над вторим томом “Історії запорожських козаків”⁵, а якщо його закінчу, може місяців через два, і здам у друкарню, то тоді напишу і Вам дещо. За вторим томом у мене буде друкуватись третій, зовсім уже готовий⁶. Тоді вже міні буде слобіднійш, і я Вам можу послати кой-що із етнографічних записів, які робив, як їздив по Запорозжжі в останніх роках.

І так, дякую Вам за Вашу “Зорю” і прошу читати мене в числі Ваших робітників пера і слова.

Дуже прихильний до Вас Дм. Ів. Эварницький (читай Яворницький).

ІЛ НАНУ. – Ф. 81. – Од. зб. 427.

63. Лист до В.Л.Левицького
15.07.1895. Варшава – Станіславів

Високоповажний добродію!

Одібравши Ваш лист, я зараз же написав до книгарні Суворіна в Петроград і велів вислати Вам, по адресі в город Станіславов, на пана Володімера Левицького, Галичина, Ліпова, 78, новий екземпляр моєї “Історії запорожських козаків”¹. Як получитця той том у Вас, то дайте, спасибі Вам, звістку міні до Варшави ж такі, а потім того зробіть розбор моєї праці в Вашім поважнім журналі “Зорі”². Не буду таїтись від Вас, що що мою працю в Петрограді зустріли (не всі, звичайно кажучи) дуже неприємно³, а чого воно так вийшло, я порядком і сам не розберу: може від моєї спішності, а може і від того, що у нас люблять такі над чоловіком познуцатись. Скажу Вам і те, що тепер уже я не зовсім то тороплюсь за третім томом “Історії”⁴, а напишу-попишу – покину надовго та знов писати. Думка така, бачте, що я дуже спішу зо всіма моїми працями. Читайте і сами побачите, як треба поступати з ними, чи судити, чи осуджати.

Щодо пана Рудченка, то на Ваш спит скажу, що варшавській Рудченко⁵ – рідний брат Панаса Мирного⁶, того, що служе в Полтаві, в казенній палаті. З варшавським Рудченком я добре знайом, а полтавського зовсім не знаю. Варшавський Іван Яковлевич Рудченко – издатель “Чумацких песен”, автор разных праць по промисленности и налогам, управляющий казенною палатою, генерал по чину, людина чесна і розумна, але ж задля українського діла непотрібна. Він має собі і сина⁷, студента Московського університета, – людина теж добра і щира, але по українськи писати не вміє...

Із цього всього і виходе, що ні у полтавського, ні у варшавського Рудченка я не можу нічого доскочити задля Вашої “Зорі” і прошу Вас не винуватити мене за те: рад би я з щирою душею Вам допомогти, але ж то не в моїй силі.

Зо всім тим щиро прихильний до Вас Дм.Эварницький (читай Яворницький).

ІЛ НАНУ. – Ф. 61. – Од. зб. 881.

64. Лист до О.Я.Кониського¹
09.12.1898. Москва – Київ

9.XII.1898,
 Москва,
 Зарядье, Кривой пер.,
 д. Бахрушина.

Оце тільки що звернувся я із Петрограда до Москви і тутечки знайшов у себе, на столі, багато листів, а між ними і Ваш лист, високошановний Олександр Яковлевич. Зараз же, одібравши Вашу рецензію на IV т. “Кобзаря”, я побіг до В.А.Гольцева² і упрохав його надрукувати її в “Русской мысли”³ в січні місяці, 1899 року.

І так, заспокойтесь, любий Олександр Яковлевич. Я зробив усе, про що Ви мене прохали. Тепереньки і я обертаюсь до Вас з проханням: вольніть мою волю – надішліть мені Вашу парсуну. За це я дуже буду дякувати Вам, як дякую за книгу про Т.Г.Шевченка, що надіслали мені. Я давно такої праці не читав, як от Ваша праця. Написана вона розумно, чесно, щиро і гаряче, і я, читаючи Вашу книгу, кілька разів плакав невпинними сльозами, жаліючи і бідолашного поета і безталанну Україну, що втратила такого великого чоловіка. Цією працею Ви збудували монумент не тільки Тарасові, але й собі, і Ваше мення ніколи – ніколи не забудеться.

Ще раз дякую Вас за цю книгу і міцно стискую Вам Вашу добру руку.

Серцем і душею Ваш Д.Еварницький (читай Яворницький).

ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Од. зб. 128.

**65. Лист до В.П.Науменка¹
16.10.1904. Катеринослав – Київ**

Екатеринослав,
1904, X, 16,
областной музей.

Вельмишановний Володимире Павловичу!

Оце ж я знову передивився усього могого рукопису “За чужий гріх” і знову виправив його, де треба. Ви вбачите самі, що я чимало таки викинув із того, що мені добродій Єв[ген] Харл[ампійович] Чикаленко² підкреслив. Але всього я викинути ніяк не зможу, наприклад, описання природи я ні за що не викину, і Ви тутечки даремне мені нагадуєте про Чехова³ та про Горького⁴. Нехай собі Чехов буде Чеховим, Горький Горьким, а я буду самим собою. Неможна ж і мені, через того Чехова та Горького, губити свій вид.

Так оце, коли хочете, друкуйте, а не хочете, верніть, спасибі Вам, назад мій твір, то нехай він у мене ще полеже до счасливого часу. Коли Ви згодитесь друкувати, то я хотів би, щоб Ви поклали мені звичайну плату, яка у Вас платиться сотрудникам журналу. А як у Вас це не поводитись, то щоб відбитків дали скільки Вам можна.

Оце і все, що мав Вам сказати взагалі. Я мав би сказати Вам багато чого дрібниць з приводу того, що написано на рукопису добродієм Чикаленком, та за-для того треба дуже багато й часу, а у мене його зовсім немає, бо, як самі здорово знаєте, я ось тутечки, в Єкатеринославі, жду археологічного з'їзду⁵, і мені діла через те вище голови.

Щиро і гаряче дякую Вам і добродію Чикаленку за працю Вашу.

Усією душею Ваш Д.Еварницький.

ДІМ. – Арх-52 – 0.

**66. Лист до О.К.Коваленка¹
08.08.1907. Сакі, Таврійської губ. – Київ**

Високоповажний Добродію!

Я тільки що надрукував новий твір “За чужий гріх”² і одіслав його до “Кіевской старины”. Пошліть кого-небудь до книгарні “Кіевской старины”³ і скажіть, щоб Вам дали один примірник повісті. Із тієї повісті Ви виберіть собі те, що Вам подобається і передрукуйте для “Розваги”⁴. Там же єсть і моя парсуна, зроблена найкращим в Росії гравером В.В.Мате⁵. Що до могого життєписа, то скажу Вам, що з діда і прадіда я панського коліна, і мій дід володів невеличким хутором на р. Доньці, Харківської губернії, Змієвського повіта, Яворницьким. Теж і фамілія наша була Яворницький, а не Еварницький, як мені її перевернули в школі – спершу Еварницький, а потім Еварницький. Батько мій⁶ не вчивсь ні в якій школі, сам із себе вивчивсь писати і читати; жив він і вмер в с. Солнцевці, Харківського повіта, де убачив світ уперше і я, в 1855 році, 26 октября. В 1867 році мене отдано до повітової школи, в 1877 році я уступив в Харківській університет, де добув курсу істориком в 1881 році і тоді ж мене zostавлено при університеті по кафедрі руської історії. Після того швидко я подавсь мандрувати по місцях славного Запорожжя і надрукував більш 30 праць по історії низового козацтва. В останні роки читав курс “Малорусского козацтва” при Московському університеті, а зараз я директором Єкатеринославського музею імені А.Н.Поля.

ЧІМ. – Ал-52-329/1/539.

67. Лист до Олени Пчілки¹
01.01.1913. Катеринослав – Київ

Дуже дякую Вам, високоповажна і ясна пані Ольго Петровна, за Вашого щирого і прихильного до мене листа. Я радію Вашими radoцями і маю надію, що Ви і в Новому році так само будете працювати в Вашому чесному і одважному ділі, як Ви працювали раніш того². Дай Боже Вам тільки здоров'я, а духу у Вас досить. Духу і у мене чимало, та ось же у мене лихо: це я ще через п'яте-на-десяте пишу, а місяця через три зовсім осліпну. Зібрав я більш 20000 українських народних слів, таких, що немає їх в Словнику Грінченка³, і думав був надрукувати і я, та бач: через хворобу очей облишив. Погано мені так, що й сказати Вам не можу.

Працюйте, радійте і не покидайте діло, яке Ви уже за мене, а од мене тепер, поки що, не ждять ніякої праці.

Душею і всіма думками Ваш Д.Яворницькій.
 ІЛ НАНУ. – Ф. 28. – Од. зб. 722.

68. Лист до Н.М.Дорошенко¹
30.01.1914. Катеринослав – Київ

Дуже дякую Вам, дорога і незабутня Наталія Михайловна, за Вашого щирого і прекрасного листа і бажаю Вам усього найкращого, чого Ви самі у Бога просите. Ви питаєте мене про моє здоров'я. Скажу Вам от що: з 30-го минулого місяця і по 30 місяця січня я пролежав у ліжку і нікуди не виходив з дому через те, що звихнув собі праву ногу з тяжкими "последствиями". Ні ходити, ні читати, ні писати не можна мені було, через що я страждав невиразно. Теперечки хоча й з палицею, але усе ж таки соваюсь по кімнаті власного будинка. Якщо видужаю зовсім од хвороби, думаю поїхати до Харкова показати свої очі проф. Гиришману². Одним оком я трошки бачу; бачу остільки, що можу і писати, а читати ніяк. Погана моя власна справа, погана і наша загальна. Після од'їзду Дмитра Івановича³ до Києва припинилась газета "Дніпрові хвилі"⁴. Скільки я не пильнував, щоб знов її пустити, виходе, що нема такої людини, яка б правила за справжнього редактора. Сам я, як знаєте, "слабий, болію, гетьманувати не зволю", а другого Дмитра Івановича Ви затягли до Києва. У мене думка була перетягти Дмитра Івановича знову до себе, щоб він керував за хранителя музею з платою 1500 карб. на рік, але ж це [не] вийде через те, що у нас посада при музеї не казенна, а приватна, і одночасно з нею другої, казенної, посади мати не можна, бо треба цілий рік бігати скрізь, по запорозькій країні, щоб здобути то одне, то друге. Гроші на видання газети я міг би здобути, та ото ж, чуєте, бракує нам редактора. У мене думка була перемінити названіе газети із "Дніпрових хвиль" на "Запорозький край". Подумали ми, погадали з братією – Павловським⁵, Вировим⁶, Рудичевим⁷ – та так і захрясли на одній тільки балаці.

Оце з такими думками я і застаюсь дома. Якщо Ви приїдете до Катеринославу та ще спинитесь у мене, то може у мене трошки розправляться зморшки на мойому чолі. Цілую Вас і Дмитра Івановича.

Д.Я.
 ІР НБУВ. – Ф. 107. – Од. зб. 178.

69. Лист до Н.М.Дорошенко
27.03.1914. Катеринослав – Київ

Вельмишановна і дорога Наталія Михайлівно!

Я тільки що повернувся із Харкова до Катеринославу¹ і тутечки найшов у себе декілька листів од різних знайомих і незнайомих і між ними і лист од Вас. Жалкую, що і на цей раз мені не довелось бачити і вітати Вас у себе. Я не знаю, чи Ви були 25 числа у Катеринославі, чи ні. Мій Романченко² казав мені, що зовсім і вечірки просвітянської пан губернатор не дозволив³, то може Ви і зовсім не приїздили в Катеринослав. Шкода і в тому, що я Вас не бачив, і в тому, що просвітяне не удостоїлись послухати Вас. Але я маю надію, що чи так, чи інак, а знов завітаєте до нас, і якщо завітаєте, небезпременно спинитесь у мене. А тепер, поки що низенько уклоняюсь Вам і од щирого серця бажаю усього найкращого, а головніше здоров'ячка і веселих та щасливих думок.

Цілую Вас і дорогого Дмитра Івановича позаочно і вітаю зарані з великим святом, Великоднем. Серцем і душею Ваш Д.Яворницькій.
 ІР НБУВ. – Ф. 318. – Од. зб. 507.

70. Лист до В.В.Данилова¹
05.06.1930. Дніпропетровськ–Ленінград

Вельмишановний і дорогий Володимире Валеріановичу!

Окремої книжки про Дніпропетровський краєвий музей у мене нема. Є “Збірник розкопів”², який я Вам і висилаю. Окрім того є в мене лише один примірник мого твору “Дніпрові пороги”. Це прехороший альбом, який видала Держвидава і навіть висилали його за кордон на виставу. За рукопис мені заплачено 2500 кар., а продається 6 кар. 50 к. за книгу.

Оце тільки що я надрукував на свої власні гроші чималий том “До історії Степової України”³. В цей книзі самі архівні матеріали кінця XVIII сторіччя і початок XIX. Як що Вам цікаво, то я можу вислати Вам і цю книгу.

Із моїх окремих статей – стаття “Моя перша зустріч з Л.Толстим”, журнал “Життя й революція”, жовтень, 1918 року.

В 1919 році я надрукував 1 том “Словника української мови”⁴, до букви Л., та й припинив через брак паперу. До цього часу у мене зібрався величезний лексичний матеріал, який я хочу надрукувати повністю. Держвидава давно вже купила його за 5000 карбованців, дала мені вперед 2500 карбованців, але й досі не приступає до друку. Я підожду ще трохи, а тоді, якщо не так, то буду друкувати сам.

Дома Кирпи я не знав і не знаю, де він є. Самого Кирпи вже на світі нема. Про нього мені хтось казав, що він уже “простер нозі на батьківському ложі”.

Оце Вам і все. Кріпко Вас цілую. Ваш Д.Яворницький.

5.VI.1930.

ІЛ НАНУ. – Ф. 74. – Од. зб. 250.

71. Лист до В.В.Данилова
21.04.1939. Дніпропетровськ – Ленінград

Дорогой и незабвенный Владимир Валерьянович!

Ваше сердечное и искреннее письмо тронуло меня до глубины души. Оно напомнило мне то счастливое и радостное время, когда я, при содействии молодых сотрудников, в числе которых были и Вы, работал над созданием музея им. А.Н.Поля¹, ставшего впоследствии культурным очагом нашего края. Напомнило то, когда я носился, точно на крыльях, по городам и весям, добывая, разными способами, всё, что было где-либо ценное для науки и искусства и заполняя тем музей им. А.Н.Поля. А теперь что? Я уже шесть лет, как отстранен от музея². Я гордился тем, что оставляю после себя большие сокровища будущему поколению и за свою гордость был жестоко наказан. Был момент, когда я едва не нашел себе утешения в глубинах днепровых порогов, но меня удержали от такого безумия.

Теперь я сижу дома и привожу в порядок собранные мною этнографические и лексические материалы, собранные в разное время и в разных местах. У меня оказалось более 2000 народных украинских песен с мотивами, которые уже печатает Академия наук. Академия же забрала у меня огромный фольклорный материал, размером на сто печатных листов. Теперь осталось у меня на руках 50000 украинских народных слов – целые пуды научного материала, но увижу ли я его в печати, аллах ведает: ведь мне 83-й год.

Но довольно о себе. Из присланного Вами списка Ваших трудов вижу, что и Вы не сидели в столице даром. Я искренне радуюсь тому и горячо приветствую Вас. Мое искреннее и горячее желание – не выпускайте из рук пера до последних дней Вашей жизни.

Всею душой и сердцем Ваш Д.Яворницький.

21.IV.1939.

Майдан Шевченка, д. 5, против парка им. Т.Шевченка и бывшего Потёмкина дворца³. Адреса: «Ленинград 110, Геслеровский пер., д. 27/14, кв. 43-а. Профессору Владимиру Валерьяновичу Данилову».

ІЛ НАНУ. – Ф. 74. – Од. зб. 254.

КОМЕНТАРИ

№1.

¹ Костомаров Микола Іванович (псевд. і крипт. Ієремія Галка, Іван Богучаров, Н.К. та ін.; 1817–1885) – укр. і рос. історик, етнограф, письмен., видавець, публіцист, громад. діяч, один із засновників та ідеолог Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847). Про нього див.: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Його ж. Микола Костомаров

// Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2003. – С. 74–112; *Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817–1885)*. – К.; Донецк, 2001.

² Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830–1905) – укр. письм., історик і громад. діяч, акт. член петербурзької укр. громади, один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півд. Росії, що вчаться у вищих навч. закладах Петербурга та Добродійного т-ва для видання загальнокорисних і дешевих книг (1898–1917), перший голова цього т-ва; організатор і учасник багатьох заходів, спрямованих на підтримку укр. мови, видавничої справи, боротьби з цензурою.

№2.

¹ Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – укр. історик, джерелознавець, археограф, археолог, етнограф, засл. проф. Київського ун-ту, у 1880–1890 рр. – декан іст.-філолог. фак-ту цього ун-ту; засновник київської документальної школи; гол. редактор (з 1863 р.) Тимч. комісії для розгляду давніх актів; безпосередньо підготував до видання 9 із 35 томів «Архива Юго-Западной России» та багато ін. джерел; один із засновників і голова (з 1896 р.) Іст. т-ва Нестора-літописця, Півд.-Зах. відділення Рос. географ. т-ва, ініціатор створення Укр. наук. т-ва в Києві, один із організаторів і керівників Київської громади. Див.: Син України Володимир Антонович. – К., 1997. – Т.1–2; *Бутич І. Антонович Володимир Боніфатійович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник*. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 12–18; *Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879–1881 рр.) “Источники для истории Юго-Западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства*. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 8–41. Цей лист написаний Д.Яворницьким після повернення з VI археолог. з’їзду, що відбувся в серпні 1884 р. в Одесі й на якому він спілкувався з В.Антоновичем.

² Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – укр. історик, громад. діяч, академік, проф. (з 1889 р.) і ректор (1906–1911) Харківського ун-ту, Харківського ІНО (до 1927 р.), керівник науково-дослідної кафедри історії України (з 1921 р.), яка 1930 р. була реорганізована в Науково-дослідний ін-т ім. Д.І.Багалія; 1923–1924 рр. – керівник Укрцентратрхіву; дослідник історії Слобожанщини, Харківського ун-ту та укр. культури. Див.: *Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность*. – Харьков, 1990; *Богданишина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І.Багалія*. – Харків, 1994.

³ Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик, джерелознавець, археограф, з 1870 р. – проф. Київського ун-ту; член Рос. АН; з 1920 р. – дійсний член ВУАН і голова її Археографічної комісії; засновник і перший голова Іст. т-ва Нестора-літописця. Праці: «Опыт русской историографии» (2 т. – К., 1891), «Скептическая школа в русской историографии и её противники» (К., 1871), «Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I (1825–1855)» (К., 1896), «Максим Грек и его время. Историческое исследование» (К., 1915) та ін. Див.: *Войцехівська І. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія*. – К., 1998; *Ї ж. Володимир Іконников: Джерелознавчі студії*. – К., 1999.

⁴ Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – історик; з 1877 р. – проф. ун-ту св. Володимира в Києві; автор праць з аграрної історії Франції кінця XVIII ст.; див.: *Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузине)*. – К., 1900; *Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продаже национальных имуществ*. – К., 1894; *Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1793 гг.* – К., 1912.

⁵ Мається на увазі екскурсія по Криму, що була влаштована для делегатів VI археолог. з’їзду (відбувся в серпні 1884 р. в Одесі).

⁶ Айвазовський Іван Костянтинівич (1817–1900) – живописець-мариніст.

⁷ Мається на увазі подорож імператриці Катерини II 1787 р. Про це див.: *Брикнер А. История Екатерины Второй*. – СПб., 1885. – С. 406–418 (репринт: М., 1991).

№3.

¹ Ключевський Василь Йосипович (1841–1911) – рос. історик, джерелознавець, проф. Московського ун-ту (з 1882 р.), академік (з 1900 р.), почес. академік (з 1908 р.). Див.: *В.О.Ключевский. Характеристики и воспоминания*. – М., 1912; *Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества*. – М., 1974.

² *Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа*. – СПб., 1888. – Ч. 1–2.

³ *Яворницький Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков*. – СПб., 1888.

⁴ *Ключевский В.О.* Боярская дума Древней Руси. – М., 1882. Це була докторська дисертація, яку В.Ключевський захистив 1882 р.

№4.

¹ Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) – укр. історик церкви, видавець, громад. діяч, проф. Київської дух. академії, засн. і ред. журналу «Руководство для сельских пастырей» (1860–1863); 1882–1887 рр. редагував і видавав перший укр. іст. журнал «Киевская старина»; автор книг: «Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский», «Братства, их прошлая и нынешняя судьба и значение». Див.: *Матях В.М.* Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // Укр. іст. журн. – 1992. – №1. – С. 142–150; *Шурляков С.* Перший редактор «Киевской старины» // Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 109–114; *Килян О.* З історії видання «Киевской старины» // Там само. – 1996. – №4–5. – С. 4–10; *Палієнко М.* Лебединцев Феофан Гаврилович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 188, 189.

² Перша назва майбутньої монографії Д.Яворницького «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа» (СПб., 1888).

³ Стаття під такою назвою була надрукована 1883 р. в «Харьковских губернских ведомостях» (та окремою відбиткою). У доповненому вигляді опубл.: *Эварницкий Д.И.* Топографический очерк Запорожья // Киевская старина. – 1884. – №5. – С. 33–54; №6. – С. 177–200; №7. – С. 392–422.

⁴ «Киевская старина» – перший укр. іст. журнал, виходив у Києві 1882–1906 рр. рос. мовою, 1907 р. під назвою «Україна» – укр. мовою.

⁵ Михеев Федір Іванович – колезький асесор, власник маєтку в с. Богодар Олександрівського пов. Катеринослав. губ., далекий родич Д.Яворницького. У маєтку Ф.Михеева вчений провадив археолог. дослідження.

⁶ Терновський Микола Матвійович – дядько Д.Яворницького, рідний брат його матері Ганни Матвіївни (уродж. Терновської).

№5.

¹ Див.: *Эварницкий Д.И.* Число и порядок запорожских сечей // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – №4. – С. 589–608.

² Комулович (Комулео; А.Сомулеус) Александр – хорватський священник, ватиканський дипломат кін. XVI ст.; за дорученням папи Климента XIII їздив до Литви, Московії, Молдавії й укр. козаків із метою організації антитурецької ліги.

³ Про наявність у Д.Яворницького «Записок» Комулео було відомо в наукових колах, про що свідчить лист до нього французького історика П.Пірлінга (1840–1922), який опублікував листи Комулео з Угорщини, Молдавії. П.Пірлінг вельми зацікавився «Записками»; див.: Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького (далі – ЕСЯ). – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 428.

№6.

¹ Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – укр. історик, архівіст, археограф, знавець історії та архівів України доби Гетьманщини; автор численних праць і док. публікацій, у т. ч. «Описания старой Малороссии». Про нього див.: *Швидько Г.К.* О.М.Лазаревський (До 150-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1984. – №6. – С. 130–132; *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996; *Його ж.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. праць на пошану проф. М.П.Ковальського. – Острогож, Нью-Йорк, 1999. – С. 211–228; *Павловська Н., Шандра В.* Лазаревський Олександр Матвійович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 183–186; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М.Лазаревський // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С. 90–102. О.Лазаревський був одним із головних критиків праць Д.Яворницького з історії козацтва. Про це див.: *Ченцова Н.В.* Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 33–45; *Воронов В.І.* Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 36–38.

² Скальковський Аполлон Олександрович (1808–1899) – історик, статистик, еконо-

міст, письм. і публіцист, член-кор. Рос. АН (з 1856 р.); один із засновників Одеського т-ва історії й старожитностей; автор праць із історії козацтва та статистики Південної України, передусім «Истории Новой Сечи или последнего коша Запорожского» (Одеса, 1840; 2-е вид. 1846; 3-є вид. 1885–1886; 4-е (укр. мовою) Дніпропетровськ, 1994). Про А.О.Скальковського див.: *Швидько Г.К.* А.О.Скальковський та його “Історія Нової Січі” // *Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.* – Дніпропетровськ, 1994. – С. 3–16; *Хмарський В.М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998; *Новікова Л., Хмарський В.* Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української археографії XIX–XX ст. – С. 52–74.

³ Мається на увазі VI археолог. з’їзд (серпень 1884 р., Одеса).

⁴ Кірпічников Олександр Іванович (1845–1903) – рос. історик літератури, проф. Московського ун-ту, голова Археограф. комісії, член-кор. Рос. АН (з 1894).

⁵ Див. прим. №2 до листа №2.

⁶ Сумцов Микола Федорович (1854–1922) – укр. етнограф, історик, педагог, гром. діяч, проф. Харківського ун-ту (з 1888), секретар (з 1880) і голова (з 1897) Харківського іст.-філолог. т-ва, з 1919 р. академік ВУАН. Про нього див.: *Савченко Г.О.* Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.Ф.Сумцова (1854–1922): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; *Вирський Д.* Микола Сумцов // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 12. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2003. – С. 181–201.

⁷ Див. прим. №2 до листа №5. Ця стаття не друкувалася в „КС”. Ідеться про «Донесення патера дона Комулео, благочинного св. Иеронима римского о турецких делах», що його презентував Д.Яворницькому проф. Харківського ун-ту М.С.Дрінов.

⁸ Лазаревський Матвій (1778–1857) – походив із козацького роду на Чернігівщині, дістав дворянство, титулярний радник, засідателю у Конотопському повітовому суді; батько історика О.М.Лазаревського (1834–1902); залишив цікаві спогади про Чернігівщину “Памяти мои”.

№7.

¹ Див. прим. №1 до листа №2.

² Див. прим. №8 до листа №6.

№8.

¹ Ця стаття була опублікована в іншому виданні; див.: *Эварницкий Д.И.* Переправа через днепровские пороги (Из «Поездки по запорожским урочищам»). – Одесса, 1885. – 18 с.; *Эварницкий Д.И.* Переправа через днепровские пороги: Описание пути по Днепру от Екатеринослава до Александровска // *Исторический вестник.* – 1888. – №1. – С. 187–200.

² Див. прим. №1 до листа №1.

³ Забелін Іван Єгорович (1820–1908) – рос. історик, археолог, музейний діяч, почесний член Рос. АН (1907); 1859–1876 рр. – співробітник Археолог. комісії в Петербурзі; 1879–1888 рр. – голова Т-ва історії та старожитностей рос. при Московському ун-ті; один із засновників і факт. керівник Іст. музею в Москві; автор праць із історії побуту рос. народу XVI–XVIII ст., історії Москви. Про нього див.: *Арциховский А.В.* Забелін – археолог // *Историко-археологический сборник.* – М., 1948. – С. 5–11; *Формозов А.А.* Историк Москвы И.Е.Забелін. – М., 1984; *Литовченко Л.А.* Исследование проблем истории России IX–XVIII веков в трудах И.Е.Забелина: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1988; *Ковальова Г.Ф., Литовченко Л.А.* І.Є.Забелін – дослідник скіфських царських курганів півдня Катеринославщини // *Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі історики: Наук. зб.* – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 29–43.

⁴ Гловайський Дмитро Іванович (1832–1920) – рос. історик, публіцист, проф. Московського ун-ту.

⁵ Див. прим. №1 до листа №3.

⁶ Калачов Микола Васильович (1819–1885) – рос. історик, юрист, сенатор, засновник Археолог. ін-ту в Петербурзі, академік (з 1883 р.).

⁷ Однак тоді Д.Яворницький не склав магістерських іспитів; звинувачений в “українофільстві” й “сепаратизмі”, він змушений був покинути Україну й переїхати до Петербурга. Магістерські іспити вчений склав лише наприкінці 1885 – на початку 1886 рр. у Варшавському ун-ті.

№9.

¹ *Эварницкий Д.И.* Архивные материалы для истории Запорожья // КС. – 1886. – Т. XV. – №7. – С. 520–536; та окремо: К., 1886.

² Див. прим. №5 до листа №4.

³ Тоді Д.Яворницький був членом-кор. Моск. археолог. т-ва (обраний 1885 р.); дійсним членом став 1906 р.

⁴ Однак плани змінилися і Д.Яворницький опинився в Петербурзі.

⁵ Активне дослідження й популяризація “крамольної” історії запорізьких козаків, а також гром. діяльність Д.Яворницького в часи посилення реакції у вищих навч. закладах Рос. імперії викликали підозру – Д.Яворницький був звинувачений в “українофільстві”, „сепаратизмі” й позбавлений стипендії.

№10.

¹ Делянов Іван Давидович (1818–1897) – граф, міністр нар. освіти (1882–1897).

№11.

¹ Див.: *Эварницкий Д.И.* Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – Кн. 1. – С. 41–90; та окрема відбитка.

² Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – укр. письмен., історик, етнограф, критик, перекладач, публіцист, гром. діяч.

№12.

¹ Новицький Яків Павлович (1847–1925) – укр. етнограф, історик, археолог, архівіст, археограф, педагог, колекціонер, музейний діяч; член-кор. ВУАН (1924); походив із роду полковника Ілька Новицького; почес. член Катериносл. вченої архівної комісії, фундатор Запорізького міського архіву та іст. музею; автор бл. 40 наук. праць і значної рукописної спадщини, в якій переважають дослідження з історії та фольклору козацтва й історії м.Запоріжжя. Про нього див.: *Іваннікова Л.* Фольклористична діяльність Я.П.Новицького: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996; *Бровко Б.А.* Яків Новицький – людина та науковий діяч // Південна Україна. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 156–160; *Бровко А.С., Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997; Матеріали І Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. Про стосунки Д.Яворницького з Я.Новицьким див.: *Олійник-Шубравська М.М.* Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорожжя // *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – С. 8–20; *Іваннікова Л.В.* Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький: до проблеми взаємин // Регіональне та загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 14–16.

² Див. прим. №2 до листа №6.

³ Ця стаття була надрукована в іншому виданні; див. прим. №1 до листа №8.

№13.

¹ Маркевич Григорій Іпатійович (1847–1923) – гром. діяч, видавець, близький приятель Д.Яворницького, викладач Катериносл. дух. семінарії, згодом переїхав до Полтави, де також працював викладачем. Саме в Г.Маркевича придбав Д.Яворницький ґрунт у Катеринославі, на якому збудував власний будинок (нині меморіальний будинок-музей Д.Яворницького).

² Залюбовський Григорій Антонович (1836–1898) – укр. етнограф, етнолінгвіст, письменник, гром. діяч; родом із Катеринославщини; навчався в Харківському ун-ті; за фахом юрист; з 1867 р. судовий слідчий у Катеринославі та Ростові; 1882–1896 рр. член Катериносл. окруж. суду; член Півд.-Зах. відділення Рос. географ. т-ва.

³ Директор катериносл. класичної гімназії.

№14.

¹ Іванов Н.Ф. – катериносл. фотограф, майстер фоторепортажів та портретної фотографії, учасник фотовиставок.

² Міткін Василь Леонтійович – перший катериносл. фотограф; 1860 р. відкрив у Катеринославі фотомайстерню.

³ *Эварницкий Д.И.* Число и порядок запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья. – К., 1884.

⁴ “Днепр” – політ. й літ. газета; виходила в Катеринославі тричі на тиждень у

1884–1885 рр. (№1–№382); редактор-видавець А.К.Беляєв. Тут ідеться про опубліковані в “Днепрі” лекції Д.Яворницького; див.: О запорожских козаках. 1-я публичная лекция Д.И.Эварницкого // Днепр. – 1884. – 27 апр. – №47; 2-я публичная лекция Д.И.Эварницкого // Там же. – 29 апр. – №48.

№15.

¹ Яворницький Іван Якимович (1827–1885) – батько Д.Яворницького; походив із збіднілого дворянського роду; 1872–1883 рр. псаломник. 1884–1885 рр. дяк у с. Сонцівці на Харківщині.

² Кокіна Варвара Петрівна – перша дружина Д.Яворницького; учителька музики.

³ Д.Яворницький був звинувачений в “українофільстві” та “сепаратизмі” й звільнений із Харківського ун-ту.

⁴ Див. прим. №1 до листа №10.

⁵ Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – укр. філософ.

⁶ Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – укр. драматург, актор, режисер, композитор. Див. його листи до Д.Яворницького: ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 182–185, а також: Радянське літературознавство. – 1988. – №7. – С. 64–66.

⁷ Якобій Аркадій (1827–1907) – гігієніст, проф. Казанського (1872–1885) і Харківського ун-тів, засновник першої кафедри гігієни, автор «Курса общественной гигиены» (Харьков, 1885).

⁸ Див. прим. №6 до листа №6.

№16.

¹ Алексєєв Георгій Петрович (1834–1914) – таємний радник, меценат, колекціонер, катериносл. губ. предводитель дворянства, далекий родич гетьмана Д.Апостола; приятель Д.Яворницького.

² Котовка – родовий маєток дворян Алексєєвих у Новомосковському пов. (нині – с. Котовка Магдалинівського р-ну Дніпропет. обл.). Котовка здобула свою назву від імені козака з Полтавщини Семена Кота, в якого Л.С.Алексєєв 1775 р. придбав цю землю. Правнук останнього – Г.П.Алексєєв, який одержав у спадщину маєток Котовку, був приятелем Д.Яворницького. Див.: *Абросимова С.В.* Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву) // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 126–131.

³ Див. прим. №1 до листа №12.

⁴ Єгоров Олександр Іванович (1850–1903) – юрист, ст. нотаріус, катериносл. гром. діяч, видавець тижневика “Степь” (1885–1886).

⁵ Ідеться про книгу: *Эварницкий Д.И.* Очерки истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889.

№17.

¹ Мається на увазі Павло Кузьмович Бабошин – надвірний радник, власник маєтку Павловичі Гродненської губ.

² 1-й том “Історії запорожських козаків” Д.Яворницького побачив світ у Петербурзі 1892 р.

³ 2-й том вийшов у Петербурзі 1895 р.

⁴ 3-й том був надрукований у Петербурзі 1897 р.

⁵ Мається на увазі книга: *Эварницкий – Яворницкий Д.И.* Вольности запорожских козаков: Историко-топографический очерк. – СПб., 1890. – 384 с.

⁶ *Эварницкий Д.И.* Публичные лекции по археологии России. – СПб., 1890. – 74 с.

⁷ Алексєєва Ольга Георгіївна (? – 1899) – донька Г.П.Алексєєва.

№18.

¹ Ідеться про посаду редактора газети «Екатеринославские губернские ведомости».

² Див. прим. №1 до листа №16.

№19.

¹ Проте у Варшаві Д.Яворницький лише склав магістерські іспити, а дисертацію захистив 1901 р. в Казанському ун-ті.

№20.

¹ Див. прим. №2 до листа №1.

² Мається на увазі книга Д.Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888). Цензурну історію цього видання див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворниць-

кий: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 157–161. Завдяки клопотанню впливових знайомих ця книга Д.Яворницького вийшла без купюр.

№21.

¹ Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – укр. поет, письмен., художник, мислитель, гром. діяч.

² Див. прим. №1 до листа №1.

³ Бодянський Йосип Максимович (1808–1877/1879) – славіст, історик, археограф, видавець літ. та іст. пам'яток, проф. Московського ун-ту, член-кор. Рос. АН (1854); ред. «Чтений в Обществе истории и древностей российских», де вміщено багато цінних джерел із історії України.

⁴ Марко Вовчок (псевдонім; справжнє ім'я – Марія Олександрівна Вілінська; 1833–1907) – укр. й рос. письменниця.

⁵ Комстадіус Микола Миколайович (1864–1917) – юрист, ген.-майор; нащадок гетьмана Д.Апостола й правителя Катериносл. намісництва І.Синельникова; історик-аматор, колекціонер, член Катериносл. вченої архівної комісії; приятель Д.Яворницького. Про нього див.: Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Вып. 3: Письма Н.Н.Комстадиуса к Д.И.Яворницкому. – Одесса, 2002.

⁶ *Эварницкий Д.И.* История запорожских казаков. – СПб., 1892. – Т. 1. – 522 с.

⁷ Можливо Гордик Іван Калістратович – учитель хут. Дубового Олександрівського пов. Катериносл. губ., письменник, поет, автор поеми “Семен Гаркуша”.

№23.

¹ Міщенко Федір Герасимович (1848–1906) – філолог і історик, проф. Київського (1872–1884) та Казанського (з 1889) ун-тів; член-кор. Рос. АН (з 1895).

² Магістерську дисертацію Д.Яворницький захистив 29 квітня 1901 р. в Казанському ун-ті. На захист він презентував 1-й том «Истории запорожских казаков» (2-е вид. М., 1900).

³ Корсаков Дмитро Олександрович (1843–1920) – рос. історик, проф. Казанського ун-ту (з 1881).

⁴ Рудченко Іван Якович (псевдонім Іван Кивайголова, Іван Руїна, І.Яковенко, І.Білик; 1845–1905) – фольклорист, письмен., критик, рідний брат Панаса Мирного; очолював Варшавську казенну палату.

⁵ Д.Яворницький працював чиновником із особливих доручень у Варшавській казенній палаті (1895–1896).

⁶ У Варшавському ун-ті Д.Яворницький склав магістерські іспити (кін. 1895 – поч. 1896).

⁷ Делянов Іван Давидович (1818–1897) – міністр нар. освіти (1882–1897); видав університ. статут (1884), який скасував обмежену автономію, що її мали ун-ти в Росії за статутом 1863 р.

⁸ Пелеха (Пелехін) Павло (1842–1917) – хірург, із 1868 р. викладач Військово-медичної академії в Петербурзі (1877–1889 рр. – проф.); піонер застосування антисептики в Росії; гром. і культ. діяч, віце-голова “Благодіяного т-ва для видання корисних і дешевих книжок”, один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка (СПб.); матеріально підтримував діяльність НТШ (Львів); 1898 р. зробив внесок у фонд будівництва медичного ф-ту Українського ун-ту. Про відзначення 40-річчя лікарської та педагогічної діяльності Пелехіна див.: КС. – 1903. – №4. – Отд. 2. – С. 41.

⁹ Сукачов Семен Васильович – гол. обласного суду в Ташкенті; знайомий Д.Яворницького.

¹⁰ Бревський Олександр Борисович – барон, генерал-губернатор Туркестанського краю.

¹¹ Урусов Микола Петрович (1863–1918) – князь, вел. землевласник, предводитель дворянства Катериносл. губ. (1908–1917); зять Катериносл. мецената й колекціонера Г.П.Алексеева. Див.: *Чабан М.П.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921): Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 460, 461.

№24.

¹ Панько Рудий – Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – укр. письмен., історик, етнограф, критик, перекладач, публіцист і гром. діяч, один із промоторів Кирило-Мефодіївського товариства.

² П.Куліш ідеалізував гетьманів і козацьку старшину, а козацьку голоту (сірому) за суджував за участь у повстаннях.

³ Див. прим. №2 до листа №6.

⁴ Мається на увазі 3-й том «Истории запорожских казаков» (СПб., 1897).

⁵ Див.: *Эварницкий Д.И.* Запорожцы в поэзии Т.Г.Шевченка // *Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии.* – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 102–159; та окреме вид.: Катеринослав, 1912. – 58 с.

⁶ Мається на увазі панахида в день смерті Т.Г.Шевченка.

⁷ Див. прим. №8 до листа №23.

⁸ Сірко Іван Дмитрович (р. н. невідомий – 1680) – кошовий отаман, учасник Визв. війни укр. народу сер. XVII ст.; вінницький полк. (1658–1660); з 1663 р. – на Січі, де протягом 15 років обирався кошовим отаманом. Похований у с. Капулівка (тепер Нікопольського р-ну Дніпропетр. обл.). Про нього див.: *Яворницький Д.І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ, 1990; *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.

⁹ Реєстровий – козак, що був занесений у список (реєстр) і в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст. перебував на урядовій службі.

¹⁰ Білило – Білиловський Кесар Олександрович (літ. псевдоніми: Цезарко, Ольгин, Цезар Білило; 1859–1934) – укр. поет, видавець, гром. діяч, лікар за фахом; зібрав, упорядкував і видав 2 книги альманаха “Складка” (1896–1897).

№25.

¹ Див. прим. №8 до листа №24.

² Гусак Іван – кошовий отаман (1728) в Олешківській Січі; повів козаків на місце колишньої Чортомлицької Січі. Див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 113.

³ Калнишевський Петро Іванович (Калниш; бл. 1690–1803) – кошовий отаман останньої, Нової, Січі (1762, 1765–1775), після зруйнування якої Калнишевського було заслано на Соловецькі острови, де у в'язниці він провів 26 років (1776–1801) і там помер (1803). Див.: *Еварницький Д.І.* Последний кошевой атаман Пётр Иванович Калнышевский. – Новочеркасск, 1887; *Грибовський В.В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004.

⁴ Конашевич – Сагайдачний Петро Іванович (?–1622) – гетьман реєстр. козаків, полководець і дипломат.

⁵ Мається на увазі критика 2-х перших томів «Истории запорожских козаков». Про це див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – С. 63–69.

⁶ Цветаев Дмитро Володимирович – проф. Варшавського ун-ту.

⁷ Любович Микола Миколайович (1855–1935) – історик, проф. Варшавського ун-ту (з 1883), член-кор. АН СРСР (з 1924).

⁸ Павинський Станіслав-Адольф Іванович (1840–1896/1897) – польський історик, археограф, колекціонер, проф. Головної школи й проф. заг. історії Варшавського ун-ту.

⁹ Філевич Іван Порфирівич – проф. історично-філологічного ф-ту Варшавського ун-ту; згодом учений секретар наукової ради ф-ту.

№26.

¹ Манасейн В'ячеслав Авксентійович (1841–1901) – рос. терапевт і публіцист; 1877–1891 рр. завідував кафедрою патології й терапії Військово-медичної академії; редагував журнал “Врач”; неодноразово обирався головою Літературного фонду. Див.: *Кареев Н.И.* Традиции Литературного фонда и В.А.Манасейн как выразитель их. 1853–1909. – СПб., 1910. – С. 265–269.

² Кареев Микола Іванович (1850–1931) – рос. історик, філософ, соціолог, гром. діяч; проф. Варшавського та Петербурзького ун-тів; почес. член АН СРСР. Див.: *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. – Лен., 1990.

³ Ідеться про Літературний фонд, до якого Д.Яворницький мав намір звернутись по допомогу. Літературний фонд – літературно-побутова організація, що була заснована в Петербурзі 1859 р. Головним джерелом надходжень були благодійні вистави й вистави.

⁴ Симоненко Григорій Федорович – економіст, статистик, проф. Варшавського ун-ту; автор праці «Сравнительная статистика Царства Польского».

⁵ Див. прим. №1 до листа №2.

⁶ Захищав дисертацію Д.Яворницький у Казанському ун-ті 1901 р.

⁷ Цвітковський Юрій Юрійович (1843–19 –) – укр. гром. діяч, педагог, член Київської громади, активний діяч укр. громади в Петербурзі.

⁸ Див. прим. №8 до листа №23.

№28.

¹ Див. прим. №10 до листа №24.

² Ідеться про пробу лекцію Д.Яворницького в Московському ун-ті на історично-філологічному ф-ті.

³ 14.08. 1385 р. в Крєві (зараз Гродненська обл., Білорусь) Польща й Литва підписали угоду про об'єднання – Крєвську унію. 15.02. 1386 р. вел. князь литов. Ягайло під іменем Владислава обвінчався з польською королевою Ядвігою.

№29.

¹ Лєсєвич Володимир Вікторович (1837–1905) – філософ-позитивіст; перебував на засланні в Сибіру; член комітету Літературного фонду.

№31.

¹ Див. прим. №10 до листа №24.

² Див. прим. №8 до листа №24.

³ Див.: Предания о кошевом атамане Иване Сирке, записанные в поездке по Запорожью летом 1896 года // *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 484–487.

⁴ Див. прим. №2 до листа №1.

⁵ Мається на увазі вид.: Складка. – Харків, 1896. «Складка» – літ. альманах; вийшло 4 книги (1887, 1893, 1896 – у Харкові; 1897 – у Петербурзі); видавець і редактор двох перших – В.Александров, наступних – К.Білиловський. Тут ідеться про «Складку» 1896 р. вид.

⁶ Щоголів Яків Іванович (1824–1898) – укр. поет, приятель Д.Яворницького, автор збірок поезій “Ворскло”, “Слобожанщина”; присвятив Д.Яворницькому вірш “В степу” (Харьковские губернские ведомости. – 1884. – №113).

№32.

¹ Див. прим. №6 до листа №31.

² Див. прим. №8 до листа №24.

³ Див. прим. №5 до листа №31.

⁴ Див.: *Эварницький Д.І.* Історія запорозьких козаків (1686–1734). – СПб., 1897. – Т.3.

⁵ Суворін Олексій Сергійович (1834–1912) – рос. видавець, журналіст; 1878 р. відкрив у Петербурзі книгарню, згодом друкарню; 1911 р. організував акціонерне видавничє т-во “Новое время”.

⁶ Див. прим. №2 до листа №1.

⁷ Саладилов (Солодило) Петро Матвійович (р. н. невід. – помер не раніше 16.02.1908 р.) – полк. генерального штабу; служив управителем відділу страхування мін-ва внутр. справ; акт. діяч петербурзької укр. громади, один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка.

⁸ Алексєєв Василь Андрійович (псевдоніми: Брут, Херсонєц; 1858–1917(?)) – військ. інженер, ген., служив у рос. флоті (автор книжки «Подводный флот и его значение для России»); акт. діяч петербурзької укр. громади (1890-х – 1910-х рр.), один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка, член Т-ва допомоги студентам-українцям у Петербурзі; у службових справах був звинувачений у хабарництві й засуджений на заслання.

⁹ Дмитро Байда – тут псевдонім Д.Яворницького, яким він підписував листи до друзів.

№33.

¹ Матеріал за такою темою Д.Яворницький подав до наступного видання альманаха “Складка”; див.: *Эварницький Д.* Поездка на пепелище Чертомлыцкой Сичи // Складка. – СПб., 1897. – С. 158–184.

² Див.: *Эварницький Д.І.* Історія запорозьких козаків (1686–1734). – СПб., 1897. – Т. 3.

³ Дід – так називали Д.Мордовця.

⁴ Див. прим. №2 до листа №1.

⁵ Див. прим. №6 до листа №31.

⁶ Чайченко Василь – псевдонім Грінченка Бориса Дмитровича (інші псевдоніми – Вартовий, Б.Вільхівський, Л.Яворенко; 1863–1910) – укр. письмен., публіцист, фольклорист, мовознавець, видавець, гром. і педаг. діяч, один із засновників “Братства тарасівців”, організатор видання книжок для народу („читанок”) “Рідне слово”, “Українська грамати́ка”; автор худ. творів, перекладів, етнограф. збірок. Науковим подвигом Грінченка є упорядкування 4-томного “Словаря української мови”. Про нього див.: *Поєрїбний А.Г.* Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К., 1988.

⁷ Таль Софія Миколаївна (уроджена Синельникова; 1842–?) – представниця катериносл. двор. еліти, меценатка, колекціонерка, добра знайома Д.Яворницького; допомагала йому в організації археолог. досліджень, підтримувала матеріально. Див.: Письма С.Н.Таль // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Одесса, 2001. – Вып.2. – С. 6–47.

⁸ Котельников Василь Григорович – співроб. мін-ва фінансів, гром. діяч, чоловік па-сербиці М.І.Костомарова; близько стояв до укр. громади в Петербурзі.

⁹ Дзякович Павло Каєтанович – земський діяч, колекціонер; про нього див.: *Эварницький Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 255.

№34.

¹ Див. прим. №8 до листа №24.

² Див. прим. №5 до листа №31.

³ Рєпін Ілля Юхимович (1844–1930) – рос. живописець (родом з України), дійсний член Рос. АН (з 1893), член т-ва передвижників (з 1878); автор картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, у створенні якої художнику консультаціями допомагав Д.Яворницький. Окрім того, Дмитро Іванович позував І.Рєпіну на образ писаря. Див.: *Яворницький Д.И.* Как создавалась картина «Запорожцы» // Художественное наследство. И.Е.Рєпин. – Т. 2. – Москва; Лен., 1949. – С. 57–106. В укр. перекладі уривки в кн.: Братерство культур: Зб. матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання. – К., 1954. – С. 430–442.

⁴ Див. прим. №6 до листа №31.

⁵ Сластьон (Сластїон) Опанас Георгійович (1855–1933) – укр. живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф, організатор Миргородського краєзнавчого музею.

⁶ Див. прим. №8 до листа №23.

⁷ Пипін Олександр Миколайович (1833–1904) – рос. фольклорист, літературознавець.

⁸ Ця стаття опублік. у вид.: *Эварницький Д.И.* Главнейшие моменты из истории запорожского козачества. (Пробная лекция, читанная в Императорском Московском университете 5 октября 1896 года) // Русская мысль. – 1897. – Кн. 1. – С. 99–115.

№35.

¹ Гонтаревський Яків Григорович – шанувальник історії козацтва з Нікопольщини.

² Див. прим. №7 до листа №32.

³ Корш Федір Євгенович (1843–1915) – філолог, академік Рос. АН (з 1900), проф. Моск. (1877–1900), Новорос. (1890–1892) ун-тів та Лазаревського ін-ту східних мов (1892–1915).

⁴ Цвітковський Юрій Юрійович (1843–1913) – укр. гром. діяч, педагог; за участь у Київській громаді був висланий 1880 р. з Києва; працював у Петербурзі та Москві, де брав активну участь у житті укр. громад.

⁵ Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – лікар, педагог і укр. гром. діяч; акт. учасник петербурзької укр. громади.

⁶ Ідеться про генерала Каменського, який досліджував військову історію; див. лист К.Білиловського до Д.Яворницького: ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 58.

№36.

¹ Байда – один із псевдонімів Д.Яворницького, яким він підписував листи до друзів.

№37.

¹ Провора Хома – народний оповідач із с. Богодар Олександрівського пов. Катеринослав. губ. Див.: *Эварницький Д.И.* Слепой баян Фома Провора // Екатеринославские губернские ведомости. – 1897. – №93.

² Синельников Олексій Миколайович (1850–1917) – ген.-лейт., катеринослав. та херсон. землевласник, колекціонер, меценат; в його маєтку Михайлове-Апостолове (Херсонська губ.) 1897 р. Д.Яворницький зробив цінні знахідки. Див.: *Эварницький Д.И.* Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уезда (в имени А.Н.Синельникова, Михайлове-Апостолове и хуторе О.В.Волковой) // Труды XI археологического съезда в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 718–735.

³ Стеблін-Камінський М. – колекціонер із Миргородщини; подарував Д.Яворницькому запорізькі старожитності.

⁴ Тихомиров Дмитро Іванович (1844–1915) – рос. педагог і гром. діяч, ред. журналу “Детское чтение” (1894–1915), в якому співпрацював Д.Яворницький.

⁵ Мається на увазі праця Д.Яворницького «По следам запорожцев» (СПб., 1898).

⁶ *Эварницький Д.И.* Три неожиданные встречи. – М., 1903.

№38.

¹ Див. прим. №3 до листа №35.

² "Максим Вітряк" – перша назва літ. твору Д.Яворницького "Наша доля – Божа воля"; перше видання в журналі "Киевская старина" (1901. – №1–4); друге видання: Катеринослав, 1905.

³ Трилогія М.Старицького "Богдан Хмельницький", "Буря", "У пристані" друкувалася 1895–1897 рр. "Богдан Хмельницький" під назвою "Перед бурей" у дещо зміненому вигляді був опублікований у "Киевской старине" та 1899 р. окремим вид.

⁴ Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778–1834) – укр. письменник.

⁵ Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – укр. поет, художник, мислитель, гром. діяч.

⁶ Див. прим. №6 до листа №31.

№40.

¹ Див. прим. №7 до листа №32.

² Стебницький Петро Януарович (псевд. та крипт.: П.Смуток, А.Ірпенський, Малороссиянин, Малорос, П.Хмара, П.С.-Т., С-ий; 1862–1923) – укр. гром. і політ. діяч, письмен., публіцист; один із керівних діячів укр. громади в Петербурзі, один із засновників Т-ва укр. поступовців (ТУП), секретар і голова Благодійного т-ва видання загальнокорисних і дешевих книг; 1917 р. – голова Укр. нац. ради в Петербурзі, комісар у справах України при Тимч. уряді, міністр освіти в кабінеті Ф.Лизогуба; з 1919 р. – керівник Комісії біографічного словника при ВУАН.

³ *Яворницький Д.І.* Поміж панами: Малюнки з життя. – Катеринослав, 1911.

№41.

¹ К.Білиловський працював гол. лікарем Феодосійської морської лікарської станції.

№42.

¹ Див. прим. №2 до листа №2.

² Мається на увазі книга: *Яворницький Д.І.* Запорожжє в остатках старини и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1–2.

³ Див. прим. №1 до листа №2.

⁴ Див. прим. №1 до листа №6.

№43.

¹ Гуревич Яків Григорович (1843–1906) – рос. педагог і гром. діяч, директор приватної гімназії й ред. журналу "Русская школа". Протягом багатьох років був скарбником Літературного фонду.

² Див. прим. №4 до листа №8.

³ Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) – рос. історик, проф. Про нього див.: *Иллерицкий В.Е.* Сергей Михайлович Соловьёв. – М., 1980.

⁴ Рождественський С.В. (1868–1934) – рос. історик, проф. Петербурзького ун-ту, член-кор. Рос. АН (1920); 1930 р. репресований; автор праць із історії Росії XIV–XVII ст., історії народної освіти XVIII–XIX ст.

№44.

¹ Мається на увазі 1-й том монографії Д.Яворницького «История запорожских козаков» (надрук. 1892 р.).

№46.

¹ Греків (Греков) Василь Олексійович (1884–1934) – історик, архівіст, педагог, дослідник історії козацтва; викладач катериносл. дух. семінарії, гімназії, трудових шкіл Катеринослава; у травні 1923 р. обійняв посаду архіваріуса-дослідника Катеринославського губарху, пізніше – помічника зав. губархом (з 1925 р. – окрархом) і голови експертної комісії; співпрацював з іст.-філолог. відділом ВУАН; член Катериносл. наук. т-ва. 1934 р. заарештований і розстріляний. Про нього див.: *Енциклопедія українознавства.* – Т. 2. – С. 431; *Українські архівісти: Біобібліографічний довідник.* – К., 1999. – Вип. 1. – С. 103.

² Глазунов Федір Григорович – випускник Катериносл. дух. семінарії та Київської дух. академії, викладач Катериносл. жін. єпархіального уч-ща.

³ Романченко Трохим Миколайович (1880–1930) – укр. поет, письмен., публіцист; у 1910-х рр. працював зберігачем Катериносл. музею ім. О.Поля, завідував укр. книгарнею. Твори: *Поезії.* – Катеринослав, 1916; *Антологія української поезії.* – К., 1957. – Т. 2; *Народні пісні в записах Трохима Романченка.* – К., 1980. Його листи до Д.Яворницького див.: *БСЯ.* – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 247–268.

№47.

¹ Д.І.Багалій був ініціатором видання журналу “Червоний архів”.

² Див. прим. №1 до листа №46.

³ Див.: Греків В.О. Бунт сіроми на Запоріжжі в 1768 р. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. IX.

⁴ Терновський Микола Миколайович – історик, архівіст, археограф; навчався в ун-ті св. Володимира в Києві; член Катеринославської ученої архівної комісії; двоюрідний брат Д.Яворницького по материн. лінії (син Миколи Матвійовича Терновського).

№48.

¹ Мається на увазі підтримка Д.І.Багалієм кандидатури Д.Яворницького на обрання його дійсним членом ВУАН.

№49.

¹ Див. прим. №6 до листа №6.

² Див.: *Эварницкий Д.И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков. – СПб., 1894. – 163 с.

³ Сучасні дослідники вважають, що І.Сірко народився в сотенному місті Брацлавського полку Мурафі, за кілька кілометрів від Кальника (тепер с. Жданов Вінницької обл.) Див.: Борисенко В. Де народився Іван Сірко? // Наука і суспільство. – 1989. – №11. – С. 74; Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000. – С. 5.

⁴ Див.: *Яворницкий Д.И.* - *Эварницкий Д.И.* За чужий гріх (повість). – Катеринослав, 1907. – 461 с. Рецензію М.Ф.Сумцова на цей твір див.: *Сумцов М.* До історії наукового впливу О.Потебні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури, присвячений пам'яті О.Потебні. – Ч. 2–3. Розділ “О.О.Потебня в освітленні Д.І.Еварницького”. – С. 6–9.

⁵ “Русская правда” – чорносотенна газета, виходила в Катеринославі 1906–1915 рр.; з огляду на популярність Д.Яворницького видавці запросили його на редакторство; проте вчений швидко розгадав напрям газети й відмовився від пропозиції; його фіктивне редакторство значиться тільки на семи числах видання (з 15 по 23 листопада 1906 р.) // *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький... – С. 97.

№50.

¹ Кожушко Григорій Степанович (1880–1928) – укр. кобзар, брав участь у лекціях Д.Яворницького про кобзарів, бандуристів та лірників // *Лавров Ф.Г.* Кобзарі. – К., 1980.

№51.

¹ 24.11.1913 р. в Катеринославі врочисто відзначалося 30-річчя літ.-наук. діяльності Д.Яворницького. Про це див.: *Авчинников А.Г.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий (к 30-летию литературно-ученой деятельности). – Екатеринослав, 1914; Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913): З музейної колекції. – Дніпропетровськ, 1998.

² Див.: *Сумцов Н.Ф.* Д.И.Эварницкий // Южный край. – 1913. – 24 нояб.

³ Д.Яворницькому зробили операцію на оці з приводу катаракти.

№52.

¹ Пасюга Степан Артемович (1862–1933) – укр. кобзар, представник харків. кобзарської школи; брав участь у лекціях Д.Яворницького про кобзарів, бандуристів та лірників.

№53.

¹ Словар української мови. – К., 1902–1909. – Т. 1–4.

² Бігдай (Бегдаєв) Яким Дмитрович (1855–1909) – укр. кубанський фольклорист і гром. діяч; зібрав близько 1500 пісень, видав 566 пісень у збірнику “Песни кубанских казаков” (Москва, 1896–1898. – Вып. 1–14); автор опери за поемою Т.Шевченка “Гайдамаки”, музики до п'єси Я.Кухаренка “Чорноморський побит”, а також вокального циклу “Листи з Кубані” на вірші укр. та рос. поетів (інформацію подав краснодарський дослідник В.Чумаченко).

³ Мається на увазі вид.: *Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1–2.

⁴ Див.: *Эварницкий Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898.

№54.

¹ Див. прим. №6 до листа №33.

² Бахрушин Олексій Петрович (1853–1904) – бібліофіл, колекціонер, домовласник; в його будинку в Москві мешкав Д.Яворницький.

³ “Хвиля за хвилею” – літ. альманах, виданий 1900 р. за редакцією Б.Грінченка в Чернігові; містив твори Б.Грінченка, І.Франка, М.Коцюбинського, О.Маковея, Дніпрові Чайки, А.Кримського, В.Самійленка.

⁴ Уперше (під заголовком “Смерть отамана”) надруковано в: Правда. – 1889. – Т. IV. – С. 218, 219 (підпис – В.Чайченко). 1891 р. твір був передрукований у журн. “Дзвінок”, а також окремою книжечкою (Львів, 1891); уміщений у збірці “Під хмарним небом” (1893). Неодноразово передруковувался пізніше; див.: Грінченко Б. Твори. – К., 1963. – Т. 1. – С. 159, 162; К., 1990. – Т. 1. – С. 93–95.

№55.

¹ Таль Олександр Якович (1840–1911) – ген.-лейт., 2-й чоловік С.М.Таль (уродж. Синельникової; у першому шлюбі Комстадіус); див. прим. №7 до листа №33.

² Андрієвський Є.К. – чернігів. губернатор.

³ Уварова Прасковія Сергіївна (1840–1924) – графиня, археолог, голова Московського археолог. т-ва.

⁴ Тарновський Василь Васильович (1837–1899) – укр. меценат, колекціонер; із родини Тарновських; у 1869–1872 рр. – борзнянський повітовий маршал. З 1875 р. п'ять разів поспіль обирався предводителем дворянства Ніжинського повіту, статський радник (1887); його збірка укр. старожитностей стала основою Чернігівського іст. музею; власник маєтку в Качанівці, де гостювали видатні вчені й митці; див.: Яворницький Д. В.В.Тарновський // Хроніка-2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С. 139–172; Панета С. Доля Качанівського Едему // Там само. – С.131–132.

№ 56.

¹ «Русская мысль» – наук., літ. і політ. журнал; видавався щомісяця в Москві в 1880–1918 рр., видавець В.Лавров, редактори (з 1885 р.) В.Гольцев та М.Ремезов; після революції 1905–1907 рр. став органом кадетської партії (редактори – П.Струве, О.Кізоветтер).

² Ідеться про публікацію: *Эварницький Д.И.* Гайдамацкое движение и уманская резня 1768 г. (публичная лекция, читанная в Петербурге) // Русская мысль. – 1901. – №2. – С. 44–71.

³ Мається на увазі худ. твір ученого “Наша доля – Божа воля”.

⁴ Лавров Вукол Михайлович (1852–1912) – журналіст, перекладач, редактор-видавець журналу «Русская мысль» (1885–1905).

⁵ Гольцев Віктор Олександрович (1850–1906) – рос. публіцист, журналіст, літ. критик, фактичний редактор «Русской мысли»; про нього див.: Памяти В.А.Гольцева: Сборник статей, воспоминаний и писем. – Москва, 1910.

⁶ Кониський Олександр Якович (псевдоніми: Вернивода О., Горovenko Ф., Буркун В., Перебендя, Хуторний; 1836–1900) – укр. поет, письм., шевченкознавець, один із засновників НТШ, діяч Київської громади.

⁷ Див.: *Эварницький Д.И.* За чужий гріх. – Катеринослав, 1907.

⁸ Улітку 1901 р. Д.Яворницький провадив археол. дослідження в маєтку графа І.В.Канкріна, предводителя дворянства Олександрівського пов. Катериносл. губ. (1886–1905).

⁹ Двотомний збірник документів Д.Яворницького «Источники для истории запорожских козаков» був надрукований 1903 р. у Владимирі-на-Клязьмі, де віце-губернатором був його приятель князь М.Урусов.

№57.

¹ Малинка Петро Олексійович (1869–після 1917) – миргородський предводитель дворянства, земський гласний Миргородського повіту (1898, 1907–1910), мировий суддя (1905–1907, 1911–1913); власник маєтку у Будаківці (Бодаківці). Див.: *Розсоха Л.* Миргородська старовина. – Полтава, 2002. – С. 318–325.

² Цей твір побачив світ пізніше; див. прим. №4 до листа №49.

³ Канкрін Іван Вікторович – граф, дійсн. стат. радник, шталмейстер двору, предводитель дворянства Олександрівського пов. Катериносл. губ. (1886–1905).

№58.

¹ Словар української мови. – К., 1902–1909. – Т. 1–4.

² Даль Володимир Іванович (1801–1872) – рос. письм., етнограф і лексикограф, автор «Толкового словаря живого великорусского языка»; родом з Катеринославщини.

³ Залюбовський Григорій Антонович (1836–1898) – укр. етнограф, член Півд.-Зах. відділення Рос. географ. т-ва, збирач етнограф. мат-лу.

⁴ 1900 р. в катериносл. газеті «Днепровская молва» А.Майдачевський виступив із статтею про ці матеріали; див.: *А.М[айдачевський]*. Страничка из жизни Гр.Ан.Залюбовского // *Днепровская молва*. – 1900. – №47.

⁵ Див. прим. №1 до листа №12.

№59.

¹ У серпні 1905 р. в Катеринославі відбувся XIII археолог. з'їзд.

² Б.Грінченко не зміг узяти участі у дослідній програмі до XIII археолог. з'їзду, бо саме цього часу працював над упорядкуванням словника укр. мови. 1906 р. «Словар укр. мови» був відзначений 2-ю премією ім. М.Костомарова Рос. імп. академії наук.

³ Синявський Антін Степанович (1866–1951) – укр. географ, економіст, історик, архівіст, археограф, гром. діяч; дир. Катериносл. комерційного училища, заст. голови Катериносл. губерн. вченої архівної комісії, редактор її органу («Летописи»). Його твори див.: *Синявський А.* Вибрані праці. – К., 1993; про нього див.: *Заруба В.* Антін Синявський: Життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951). – Дніпропетровськ, 2003.

⁴ Грінченко М.М. (псевдонім М.Загірня; 1863–1928) – дружина Б.Грінченка, укр. письменниця, перекладачка, гром. діячка.

№60.

¹ Див. прим. №3 до листа №58.

² Мається на увазі повість Б.Грінченка «Під тихими вербами» (надрук. в: *Киевская старина*. – 1902. – №2. – С.228–297; №3. – С.417–493; №4. – С.25–109).

³ Цей твір був поданий Д.Яворницьким пізніше до «Ювілейного збірника на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія» (К., 1927).

⁴ Див.: *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1–2.

⁵ Цей задум реалізувався в книзі: *Яворницький Д.И.* Поміж панами: Малюнки з життя. – Катеринославі, 1911.

⁶ 4-й том Д.Яворницький не написав.

№61.

¹ Левицький Володимир Лукич (псевдонім Василь Лукич; 1856–1938) – укр. письм., видавець, гром. діяч; редактор журналу «Зоря» (1891–1897), календаря т-ва «Просвіта»; дійсний член НТШ.

² Ідеться про вид.: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1892. – Т. 1. – 542 с.

³ Звинувачений у «тенденційному прояві в лекціях антипатії до московської історії та уряду й пристрасті до історії Малоросії», Д.Яворницький був звільнений; йому було заборонено викладати в навч. закладах. За допомогою впливових знайомих, історикові вдалося дістати посаду чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі. Відрадження в Середню Азію тривало три роки (5.04.1892–5.04.1895); про це див.: *Перкова А.Л., Абросимова С.В.* Д.І.Яворницький у Середній Азії // *Борисфен*. – 1991. – №5. – С.3.

⁴ Див. прим. №2 до листа №6.

⁵ До цього твердження Д.І.Яворницького треба ставитися критично; див.: *Швидько Г.К.* А.О.Скальковський та його «Історія Нової Січі» // *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.4.

⁶ Александр Македонський (356–323 рр. до н.е.) – цар Македонії (з 336 р.), полководець; виховувався філософом Арістотелем.

⁷ Семіраміда – цариця Ассирії; по смерті чоловіка – царя Ніна – стала правителькою країни; убита сином. Їй приписують спорудження «висячих садів» у Вавилоні («сади Семіраміди»). У літературі її образ пов'язується з багатою, владною, але порочною жінкою.

⁸ Кір II Великий (? – 530 р. до н.е.) – цар (з 558 р. до н.е.) Перської держави Ахеменідів; підкорив Мідію, Лідію, грецькі міста Малої Азії, частину Середньої Азії; 539 р. до н.е. підкорив Вавилон і Месопотамію; загинув під час походу в Середню Азію.

№62.

¹ Паньківський Кость Федорович (1855–1915) – галицький гром. діяч, економіст, видавець, керівник виховних, освітніх і економічних установ у Львові.

² «Зоря» – львівський літ.-наук. журнал, що виходив 1880–1897 рр.

³ Д.Яворницький перебував у трирічному відрядженні в Середній Азії. Він мав повернутися у квітні 1895 р., але повернувся у квітні 1894 р.

⁴ В опублікованих бібліографіях Д.Яворницького не зафіксовано такої статті в “Зорі”.

⁵ Див.: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1895. – Т. 2. – 624 с.

⁶ Див.: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1897. – Т. 3. – 646 с.

№63.

¹ Мається на увазі 2-й том: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1895.

² “Зоря” – літ.-наук. часопис (Львів), що видавався 1880–1897 рр. В.Л.Левіцький редагував “Зоря” 1890–1897 рр. Його рецензію на 2-й том “Истории ...” Д.Яворницького див.: Зоря. – 1896. – Ч. 4.

³ Д.Яворницький мав на увазі негативну рецензію О.М.Лазаревського; див.: Читення в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. 10. На думку О.М.Лазаревського, Д.Яворницький відірвав історію Запоріжжя від історії України. Про це див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький. – К., 1972. – С. 64–67; *Ченцова Н.В.* Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 33–45; *Воронов В.І.* Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 36–38.

⁴ 3-й том «Истории запорожских козаков» Д.Яворницького побачив світ 1897 р. в Санкт-Петербурзі.

⁵ Рудченко Іван Якович (псевдонім Іван Кивайголова, Іван Руїна, І.Яковенко, І.Білик; 1845–1905) – фольклорист, письмен., критик, рідний брат Панаса Мирного; очолював Варшавську казенну палату.

⁶ Панас Мирний (справжнє ім’я Рудченко Панас Якович; 1849–1920) – укр. письмен. і громад. діяч.

⁷ Рудченко П.І. – син Івана Яковича Рудченка; історик.

№64.

¹ Див. прим. №6 до листа №56.

² Гольцев Віктор Олександрович (1850–1906) – рос. публіцист, журналіст, літ. критик; про нього див.: Памяти В.А.Гольцева: Сб. статей, воспоминаний и писем. – Москва, 1910.

³ «Русская мысль» – наук., літ. і політ. журнал; видавався щомісяця в Москві 1880–1918 рр.; видавець (1885–1905 рр.) В.Лавров, редактори В.Гольцев та М.Ремезов (з 1885 р.); після революції 1905–1907 рр. журнал став органом кадетської партії (редактори – П.Струве, О.Кізеветтер).

№65.

¹ Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – укр. громад., політ. і освіт. діяч, педагог, видавець, член київської Старої Громади та “Просвіти”, редактор «Киевской старины» (1893–1906, із 1907 – “Україна”), заст. голови Укр. наук. т-ва; за Центральної Ради був обраний заступником її голови М.Грушевського; восени 1918 р. став міністром освіти в уряді гетьмана П.Скоропадського. Див.: *Джеджула Ю., Панкова Єв.* Жодної вільної хвилини... (Портрет Володимира Науменка) // Київська старовина. – 1994. – №1. – С. 60–69.

² Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – укр. громад. діяч, публіцист, меценат, видавець, агроном і землевласник; автор практичних порад із сільського господарства (“Розмови про сільське господарство”); член Старої Громади, Загальної безпартійної демократичної організації, Укр. демократичної партії, Т-ва укр. поступовців, фундатор і видавець щоденних часописів “Громадська думка” (1905–1906) і “Рада” (1906–1914). З 1920 р. в еміграції; з 1925 р. – голова Термінологічної комісії при Укр. господарчій академії в Подєбрадах; автор “Спогадів” (Львів, 1925–1926) та “Щоденника” (Львів, 1931).

³ Чехов Антон Павлович (1860–1904) – рос. прозаїк, драматург; за фахом лікар.

⁴ Максим Горький (Пешков Олексій Максимович; 1868–1936) – рос. рад. письмен. і громад. діяч, літ. критик і публіцист, перший голова правління Спілки письменників СРСР (1934), член ЦВК СРСР (1929).

⁵ Ідеться про XIII археолог. з’їзд, що відбувся 1905 р. в Катеринославі.

№66.

¹ Коваленко Олекса Кузьмович (1880–1927) – укр. письмен. і видавець, засн. вид-ва “Ранок” (1911), упорядник і видавець декламатора “Розвага” (1905, 1906), альманаха “Терновий вінок” (1908), поет. антології “Укр. муза” (1908), автор поет. збірок та перекладів.

² Див.: *Еварницький Д.И.* За чужий гріх (повість). – Катеринослав, 1907. – 461 с. (з портретом Д.Яворницького (офорт В.В.Мате)).

³ “Киевская старина” – перший укр. іст. журнал, видавався в Києві 1882–1906 рр.; у 1907 р. виходив під назвою “Україна”.

⁴ “Розвага” – декламатор, що його упорядкував і видав 1905–1906 рр. О.К.Коваленко.

⁵ Мате Василь Васильович (1856–1917) – рос. гравер, педагог; див.: *Федорова В.И.* Офорт-ты В.В.Матэ // Труды Государственного Эрмитажа. – XVI. – Лен., 1975. – Вып. 1. – С. 129–160.

⁶ Яворницький Іван Якимович (1827–1885) – батько Д.Яворницького; походив із збіднілого двору; був псаломником, дяком у с. Сонцівка на Харківщині.

№67.

¹ Олена Пчілка (справжнє ім'я Косач Ольга Петрівна; 1849–1930) – укр. письменниця, фольклористка, видавець, гром. діячка; член-кор. АН УРСР (1927); мати Лесі Українки й сестра М.П.Драгоманова; 1908–1914 рр. – редактор-видавець журналу “Рідний край” та додатку до нього “Молода Україна”.

² Мається на увазі часопис “Рідний край”, редактором-видавцем якого в 1908–1914 рр. була Олена Пчілка.

³ Словарь української мови. – К., 1902–1909. – Т. 1–4.

№68.

¹ Дорошенко Наталія Михайлівна (1888–1980) – укр. драм. артистка й гром. діячка, акт. член катериносл. «Просвіти», дружина історика Д.І.Дорошенка.

² Гіршман Леонард Леопольдович (1839–1921) – харків. окуліст і гром. діяч; з 1870 р. – доцент, з 1875 р. – проф. Харків. ун-ту, де заснував першу кафедру очних недуг; у 1871 р. відкрив у Харкові очну клініку й на власні та зібрані кошти збудував дві очні лікарні та амбулаторію; 1905 р. на знак протесту проти репресій, застосованих рос. урядом щодо студентів, покинув кафедру в ун-ті; автор праць з офтальмології.

³ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – укр. історик, історіограф, публіцист, гром.-політ. діяч; у 1909–1913 рр. мешкав у Катеринославі, де викладав історію в комерційному училищі, брав активну участь у діяльності катериносл. “Просвіти”, фактично редагував її орган – часопис “Дніпрові хвилі”, співпрацював у Катериносл. ученій архівній комісії.

⁴ “Дніпрові хвилі” – укр. часопис, що його видавала катериносл. “Просвіта” на ред. К.Є.Котова, Є.Павловської, виходив у Катеринославі 1910–1913 рр. двічі на місяць; факт. редактором був Д.Дорошенко; у ньому співпрацювали Д.Дорошенко, Д.Яворницький, В.Віднов, Л.Біднова, Є.Вировий, Я.Новицький. Див.: *Лазебник В.І.* Кузьма Котов і його “Дніпрові хвилі” // Скарбниця ріднокраю. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 29–33; *Абросимова С.* Ковальська Т. Катеринославський часопис “Дніпрові хвилі” // Борисфен. – 1994. – №1. – С. 10, 11.

⁵ Павловський Юхим Арсентійович (1872–1956) – лікар, один із визначних катериносл. просвітян; закінчив Томський ун-т, працював лікарем у с. Михайло-Лукашеве Олександрівського пов. (1903–1911) та в м. Катеринославі (1911–1918); 1929 р. заарешт. за звинуваченням в антирад. діяльності; 1930–1933 рр. перебував на засланні в Північнокавказькому краї; 1933–1938 рр. мешкав у Запоріжжі; 1938 р. заарешт. удруге й засуджений на 6 років, які відбував у таборі в Казахстані, де працював лікарем до 1947 р.; 1947–1952 рр. працював в с. Великій Білозерці, потім у с. Біленьке Запорізької обл.; 1952 р. переїхав до родини в Запоріжжя. Реабілітований 23.02.1996 р. Про нього див.: *Чабан М.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921): Біобібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 345–352.

⁶ Вировий Євген Семенович (Євген Малий; 1889–1945) – укр. педагог, видавець, популяризатор творчості Т.Г.Шевченка, видавець його творів, член “Просвіти”; з 1919 р. на еміграції в Празі.

⁷ Рудичів (Рудичев) Іван Опанасович (псевдонім ІвеР; 1881–1958) – укр. гром. діяч, юрист, видавець, член катериносл. “Просвіти”; з 1918 р. жив за кордоном (у Варшаві, Берліні, Празі, Парижі); 1926 р. заснував у Парижі Укр. бібліотеку ім. С.Петлюри, де працював до кінця життя. Див.: *Пустовіт Т., Наконечна Л.* Іван Рудичів – перший директор бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі // Українське слово. – 1996. – 7 лист. – С. 12,13; 14 лист. – С. 12; *Абросимова С.* Листи І.Рудичева // Полтавська петлюріана. – Полтава, 1999. – Вып. 3. – С. 140–146; *Чабан М.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921). – Дніпропетровськ, 2002. – С. 386–390.

№69.

¹ Ідеться про консультацію професора Л.Гіршмана, офтальмолога, до якого Д.Яворницький звертався з приводу хвороби очей.

² Див. прим. №3 до листа №46.

³ Ідеться про шевченківський вечір, що його влаштувала катериносл. “Просвіта”. Про роль Д.Яворницького в діяльності цього т-ва див.: *Журба О.І.* Сторінками катеринославської “Просвіти” // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.

№70.

¹ Данилов Володимир Валер’янович (1881–1970) – укр. і рос. фольклорист і літературознавець; 1905–1907 рр. викладав у Катериносл. класич. гімназії й співпрацював у місцевій ученій архівній комісії. Про нього див.: *Абросимова С.В.* Катеринославський дослідник В.В.Данилов і його внесок у вивчення місцевої історії та культури // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1. – С. 153–160; *Скиба І.А.* В.В.Данилов – дослідник культури Катеринослава // Грані. – 2002. – №2. – С. 46–49.

² Ідеться про вид.: Збірник [Дніпропетр. крайового іст.-археолог. музею]. – Дніпропетровське, 1929. – Т. 1.

³ Див.: *Яворницький Д.І.* До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929.

⁴ Див.: *Яворницький Д.І.* Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. 1. (А–К). Інші два томи цього словника не були надруковані. Рукопис “Словника” за розпорядженням Президії АН УРСР потрапив до Ін-ту мовознавства АН УРСР (14.02.1941 р.). Під час II світ. війни архівні матеріали АН були евакуйовані; слідів словника Д.Яворницького не виявлено.

№71.

¹ Ідеться про організацію Катериносл. обл. музею ім. О.Поля, що був відкритий 1902 р. і директором якого було обрано приват-доцента Моск. ун-ту, дослідника історії козацтва, археолога й фольклориста Д.Яворницького. Музей був названий ім’ям гром. діяча, мецената, колекціонера, краєзнавця, ініціатора розробки Криворізького рудного басейну Олександра Миколайовича Поля (1832–1890). 1905–1907 рр. В.Данилов мешкав у Катеринославі, де викладав у класич. гімназії.

² На поч. серпня 1933 р. Д.Яворницького було звинувачено в “буржуазному націоналізмі”, підримці членів “Спілки визволення України”, у наданні можливості працювати в музеї “петлюрівцям”. За наказом наркома освіти УСРР В.Затонського (1888–1937 рр.) від 31.08.1933 р. вченого було звільнено з посади директора Дніпропетр. іст. музею. Протягом чотирьох місяців йому не виплачували академічної пенсії. Ті часи були дуже скрутними для вченого і його родини; див.: *Мицик Ю.А., Черненко А.М.* Несправедливість // Зоря (Дніпропетровськ). – 1988. – 30 грудня; *Ченцов В.* “Натхненник української націоналістичної контрреволюції...” (Невідомі факти про останні роки життя академіка Д.І.Яворницького) // Хроніка-2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С. 191–207.

³ “Потьомкінський палац” – нині Палац студентів у парку ім. Т.Шевченка в Дніпропетровську. Наприк. XVIII ст. планувався як резиденція князя Г.Потьомкіна (катериносл. намісника); згодом тут розташовувалися дворянські збори.

In given publication attention of the readers is called to the 71st letter of D.Javornyts'kyi to 18 addressees, amongst who are historians, ethnographers, literary critics, writers, poets, actors, teachers, publishers and public figures. The chronological range of letters (1883–1939) includes all periods of scientist's creative life. The letters are published for the first time and throw light upon main orientations of D.Javornyts'kyi activity and most important events in his biography, thoughts of the scientist and own scientific work estimation, as well as his attraction to country's scientific and social life.